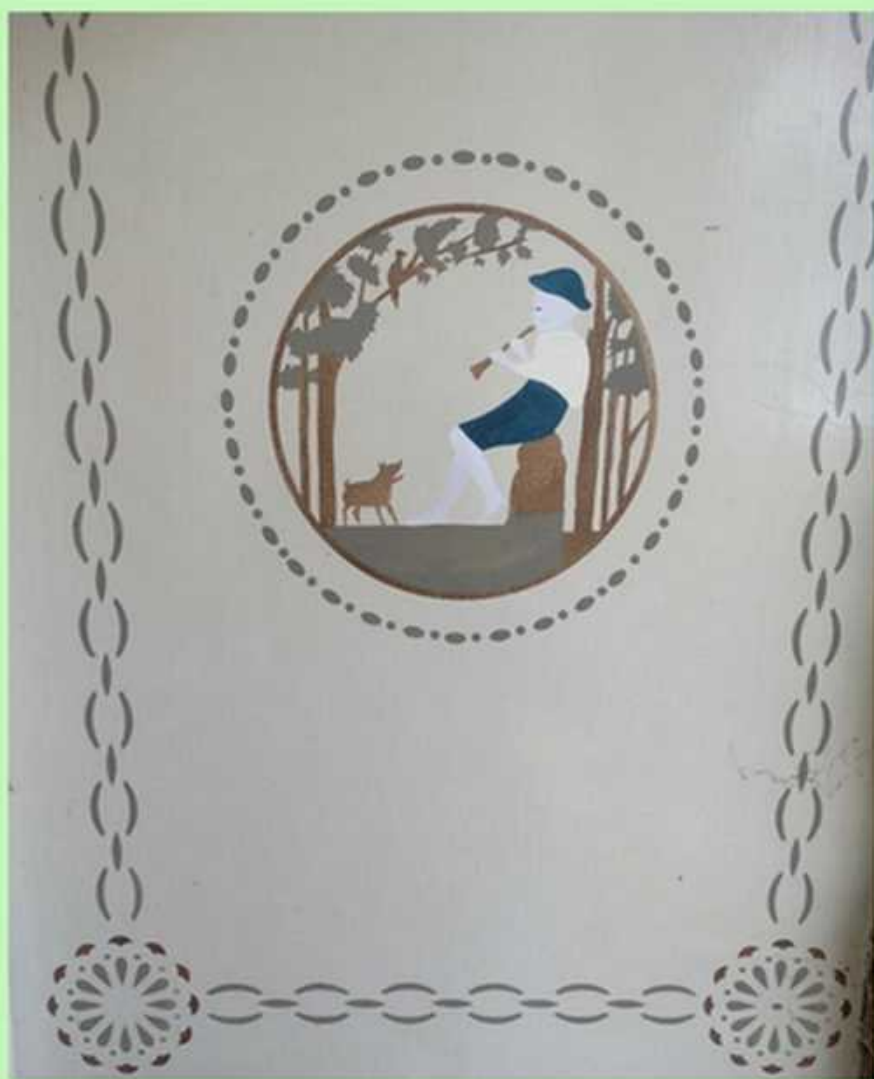

DE LICHTE VOORDE

periodiek van de
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

April 2020, nr 77

ISSN: 0927-6688

Bij de afbeelding op de voorkant

Boerderij Pillen: Muurschildering portiek (foto Gelders Genootschap)

Colofon

De Lichte voorde is een halfjaarlijkse uitgave van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van de voormalige gemeente Lichtenvoorde in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

Redactie: Nic Adema, Henk Hanselman, Martin Huinink en Frits van Lochem

Tekstcorrectie: Nic Adema en Antoon Driessen

Eindredactie en vormgeving: Martin Huinink

Druk: McWinDo's print- en copyservice, Lichtenvoorde

Adres redactie: info@oudheidkundelichtenvoorde.nl

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud

VOORWOORD.....	2
JAARVERGADERING EN EXCURSIE	2
HET VERENIGINGSLOKAAL	3
LID WORDEN VAN DE VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE?	3
TWEE TOESPRAKEN BIJ DE INSTALLATIE VAN NSB-BURGEMEESTER TH.A. LAMERS IN 1941	4
LICHTENVOORDE IN BEELD 1940-1945	10
DE EVACUATIE VAN 75 JAAR GELEDEN	11
VERSLAG PRESENTATIE 'BOMEN OVER BOMEN' VAN CAREL TEN HAVE	21
BIJENTEELT IN LICHTENVOORDE (AANVULLING).....	22
HISTORISCH GEOGRAFISCH INFORMATIESYSTEEM (HISGIS).....	24
PROJECT "EEN TOEKOMST VOOR HISTORISCHE INTERIEURS IN DE OOST-ACHTERHOEK"	29
Oproep: een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek	29
Fabrieksinterieurs Hulshof en HERWALT	30
Pillen, een bijzonder boerderij-interieur uit het interbellum	32
DE COÖPERATIEVE LANDBOUWVERENIGING DEEL 1	40
DE COÖPERATIEVE LANDBOUWVERENIGING DEEL 2	48
FISCAAL PROBLEEM ANNO 1634	58

Voorwoord

Door Frits van Lochem

Dit jaar is het 75 jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog eindigde en heel Nederland werd bevrijd. In verband met deze herdenking heeft de vereniging in samenwerking met AVOG's Crashmuseum te Lievelede een tentoonstelling georganiseerd in Den Diek. De tentoonstelling zou van 30 april tot en met 5 mei en tijdens openingsuren voor iedereen gratis toegankelijk zijn. Die kan echter geen doorgang vinden als gevolg van de corona-pandemie. Maar mogelijk kan de tentoonstelling op een later tijdstip alsnog worden gehouden.

Eveneens in het kader van de 75-jarige herdenking, is in dit periodiek de rede opgenomen die NSB-burgemeester Lamers uitsprak bij zijn installatie in 1942. De burgemeester kondigde aan de gemeente te willen besturen in nationaal-socialistische zin. Ook de toenmalige locoburgemeester Klein Gunnewiek sprak een korte rede uit. Hij noemde daarin dat de burgemeester door de bezetter benoemd was, maar hij sprak niettemin de hoop uit dat de werkzaamheden van de nieuwe burgemeester steeds ten voordele van de gemeente zouden zijn.

Ook in het kader van de herdenking van 75-jaar bevrijding het relaas van Martien en Willem Spann. Zij woonden de laatste maanden van de oorlog als evacués in Lichtenvoorde. Willem raakte zwaar gewond bij de beschieting van het goederentreintje Lichtenvoorde-Aalten door een Amerikaans vliegtuig, een beschieting waarbij helaas ook een dode te betreuren was.

In dit periodiek een huishoudelijke mededeling over de openingstijden van het verenigingslokaal voor de leden. Het bestuur hoopt dat steeds meer leden de weg naar het verenigingslokaal weten te vinden.

Opnieuw heeft Benno van Lochem een bijdrage geleverd. In dit periodiek staan twee artikelen van zijn hand over de geschiedenis van de landbouwcoöperaties in Lichtenvoorde en een kleine aanvulling op zijn artikel in het vorige periodiek over de bijenteelt.

Ook is er aandacht voor het project 'Een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek' van het Gelders Genootschap, een project in opdracht van de gemeenten Oost Gelre, Winterswijk en Aalten. De twee artikelen over historische interieurs in Lichtenvoorde zijn geplaatst met toestemming van de betrokken eigenaren, waarvoor onze dank.

Verder in deze uitgave een verslag van de lezing die Carel ten Have in november heeft gehouden over het belang van het behoud van bomen, ook uit historisch oogpunt, want bomen zijn soms de laatste herinnering aan wat er ooit is geweest.

Ook is een artikel opgenomen over het Historisch Geografisch Informatie Systeem (HisGIS). HisGIS maakt het onder meer mogelijk om thuis op de computer op een kaart of luchtfoto percelen aan te klikken om te zien voor welk doel die percelen bijna 200 jaar geleden werden gebruikt en wie daarvan toen de eigenaren waren.

De belastingdienst probeert om het steeds gemakkelijker te maken om aangifte te doen. Heel anders dan in 1634 toen de inwoners van Lichtenvoorde zelfs in het ongewisse waren aan wie ze belasting moesten betalen. Ook daarover is een artikel opgenomen.

De redactie hoopt dat u dit periodiek met interesse zult lezen.

Namens de redactie,
Frits van Lochem

Jaarvergadering en excursie

In verband met de corona-pandemie moest de jaarvergadering uitgesteld worden. Ook is nog niet te zeggen wanneer de jaarlijkse excursie kan plaatsvinden. Wij informeren u als er meer bekend is.

Het verenigingslokaal

Van het bestuur

Het verenigingslokaal van de V.O.L. bevindt zich in het pand Vincent van Goghstraat 8b. De ruimte wordt gebruikt als archief en voor de opslag van materialen waarover de vereniging beschikt. Ook kan er vergaderd worden door het bestuur en de werkgroepen.

Het lokaal is geopend op de eerste en derde dinsdag van de maand van 13.30 tot 16.00 uur en op afspraak. U kunt er dan onder meer terecht:

- om de boeken en/of tijdschriften in onze bibliotheek te raadplegen; wij kunnen boeken en tijdschriften helaas niet uitlenen;
- om fotoboeken in te zien;
- om exposities te bekijken; als er een bijzondere expositie is, wordt dat altijd aangekondigd;
- om historisch materiaal in eigendom of in bruikleen af te staan of om er een scan van te laten maken, zodat het bewaard kan blijven voor latere generaties;
- om eerdere uitgaven van ons periodiek in te zien en, voor zover nog voorradig, te kopen.

U kunt er ook terecht:

- om vragen over de geschiedenis van Lichtenvoorde te stellen; al kunnen we die misschien niet altijd (meteen) beantwoorden;
- om u aan (of af) te melden als lid;
- om als u lid bent, u aan te melden als vrijwilliger of als belangstellende voor een van onze werkgroepen. U hoeft daarvoor echter niet speciaal te komen. U kunt ook met ons contact opnemen per e-mail, info@oudheidkundelichtenvoorde.nl of met het contactformulier op onze website, <https://www.oudheidkundelichtenvoorde.nl/contact>.

Onze vereniging is ook geïnteresseerd wanneer u een verhaal te vertellen heeft over historische feiten waarvan u uit eigen wetenschap kennis draagt. U kunt dan echter het beste eerst contact met ons opnemen voor het maken van een afspraak. Dan kunnen wij het gesprek met u goed inplannen, zodat er voor u genoeg tijd is om rustig uw verhaal te kunnen doen.

Lid worden van de Vereniging voor Oudheidkunde?

Dit periodiek wordt ook gelezen door mensen die geen lid zijn van onze vereniging. Misschien bent ook u nog geen lid van onze vereniging. In dat geval willen wij ons graag aan u voorstellen.

Wat wij onder meer doen? Onze vereniging, de “Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde”

- verzamelt historisch materiaal zoals mondeling overgeleverde verhalen, foto’s, krantenartikelen en boeken
- heeft een fotoarchief, een archief en een bibliotheek en onderhoudt een website (www.oudheidkundelichtenvoorde.nl) met daarop onder meer een beeldbank met een deel van haar fotocollectie;
- werkt mee aan voorlichtingsbijeenkomsten over de historie van Lichtenvoorde e.o.;
- organiseert excursies en lezingen voor leden en overige belangstellenden;
- verleent medewerking aan het doorgeven van historie aan ouderen/jongeren al of niet in verenigings- of schoolverband;
- overlegt met zusterverenigingen buiten het eigen werkgebied;

- adviseert het gemeentebestuur gevraagd en ongevraagd over historische en cultuurhistorische zaken.

Leden krijgen 2 x per jaar een periodiek of een boekwerk en kunnen de bibliotheek en het archief tijdens openingstijden van het verenigingslokaal raadplegen. De vereniging kan collectiemateriaal of boeken echter niet uitlenen!

Voelt u zich aangetrokken om samen met ons ons erfgoed in stand te houden, dan kunt u zich opgeven als lid bij het secretariaat via het contactformulier op de website of per e-mail (info@oudheidkundelichtenvoorde.nl). De contributie bedraagt € 22,50 per jaar bij automatische incasso en anders € 25,-.

Twee toespraken bij de installatie van NSB-burgemeester Th.A. Lamers in 1941

Door Martin Huinink

Dit jaar herdenken wij dat 75 jaar geleden Nederland werd bevrijd. Ook onze vereniging heeft een bijdrage geleverd aan de voorbereiding van de herdenkingsactiviteiten begin mei in de sporthal en in Den Diek.

Inmiddels al weer 25 jaar geleden heeft onze verenigingsperiodiek de Lichte voorde nr. 31 als themanummer uitgegeven ter gelegenheid van de toen 50-jarige herdenking. Dit themanummer is als PDF-bestand te vinden op onze verenigingswebsite onder De Lichte Voorde / periodieken. Hierin stonden onder andere de volgende artikelen:

- 'Klein Engeland';
- Lichtenvoorde tijdens de Tweede Wereldoorlog;
- Vliegtuigbom beschadigt de St.-Jorisschool;
- Hervorming Luchtbescherming;
- Lichtenvoorde Neergestorte Engelse bommenwerper in de Besselinkschans;
- Ongeregeldheden bij de verspreiding van propagandamateriaal N.S.B.;
- Het 'Juden-arbeitslager' in Lieveelde;
- Naar huis via Lichtenvoorde;
- Herinneringen aan twee illegale werkers uit Lichtenvoorde;
- Onderduikers;
- Verzet en bevrijding Lichtenvoorde bevrijd! De laatste oorlogsdagen in Lieveelde;
- De jaren na 1945 door een Indiëveteraan.

In 2005 heeft iedereen die toen lid was het boek 'Bezetting en verzet, de gemeente Lichtenvoorde en de omliggende gemeenten in de Tweede Wereldoorlog' ontvangen. In 2015 (70 jaar Bevrijding) kregen alle leden het boek 'Oorlogsdagboek, Lichtenvoorde 1940-1945' van mevrouw Fie Kruij ¹. Beide boeken kunnen tijdens openingsuren worden ingezien in ons verenigingslokaal.

Er is dus ook door onze vereniging al het een en ander over de oorlog geschreven. Toch willen wij ook nu, bij gelegenheid van het 75-jarig jubileum van de Bevrijding, aandacht schenken aan de oorlogstijd.

In dit artikel treft u twee toespraken aan: de toespraak die toenmalig wethouder en locoburgemeester, Bernard Klein Gunnewiek, uitsprak toen hij NSB-burgemeester Th.A. Lamers moest installeren en de toespraak van de NSB-burgemeester zelf. Een en ander wordt verduidelijkt met een inleiding en een opmerking. In de rede van Lamers is hier en daar (cursief) iets verklaard of verbeterd.

¹ Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde, Het oorlogsdagboek van Fie Kruij ISBN 978-94-91705-07-6.

Inleiding

In Nazi-Duitsland was de democratie afgeschaft. Men hanteerde het Führer-principe. Er was één leider, een Führer. Dit principe werd in 1940 ook in Nederland ingevoerd. De Eerste en Tweede Kamer werden buiten werking gesteld. Er kwam een rijkscommissaris voor het hele land. In deze functie werd de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart benoemd.

De lagere overheden werden vooreerst met rust gelaten. In augustus 1941 gaf de rijkscommissaris verordening 251/1941 uit. Daarin was bepaald dat per 1 september 1941 provinciale staten en gedeputeerde staten werden ontbonden. Aan het hoofd van de provincie kwam een commissaris van de provincie te staan, die de bevoegdheden van de provinciale staten en de gedeputeerde staten kreeg toebedeeld. Op gemeentelijk niveau werden de gemeenteraden en de colleges van burgemeester en wethouders afgeschaft. De wethouders mochten blijven als een soort van ambtelijk adviseur, maar zij vormden niet langer met de burgemeester een college. De bevoegdheden van de gemeenteraad en van het college van burgemeester en wethouders gingen over naar de burgemeester. De burgemeesters die vóór de oorlog benoemd waren, bleven aanvankelijk in functie. De bezetter beseftte namelijk heel goed dat hij niet over voldoende ervaren mensen beschikte die het bestuur van de gemeenten konden overnemen.

De zittende burgemeesters hadden al voor de oorlog in 1937 van de regering in een verzegelde envelop instructies gekregen, de 'Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor en tramwegen in geval van een vijandelijke inval'. Deze aanwijzingen waren in 1937 echter niet of nauwelijks gelezen en ze waren in 1940 dan ook vaak niet of nauwelijks bekend bij de burgemeesters. Bovendien waren deze aanwijzingen erg vaag. Burgemeesters zouden moeten aanblijven om zo de negatieve gevolgen van de bezetting zo veel mogelijk te beperken en de lasten van

oorlog en bezetting zo gelijk mogelijk te verdelen. Ook was de regering er in 1937 van uitgegaan dat een eventuele bezetter de internationale verdragen zou nakomen waarin was bepaald hoe een bezetter zich zou moeten gedragen. De praktijk was echter anders.

De burgemeesters zagen zich zodoende steeds weer voor dilemma's gesteld. Samenwerken met de bezetter kon in het belang van de bevolking zijn, maar kon ook worden uitgelegd als collaboratie met de vijand en aftreden zou bovendien betekenen dat er een NSB-burgemeester benoemd zou worden.

In 1914 was A.J. van der Laar tot burgemeester van Lichtenvoorde benoemd. Hij bleef aan tot zijn pensioen op 1 december 1941. Op 20 januari 1942 stond in de kranten dat het rijkscommissariaat had bekendgemaakt dat de rijkscommissaris als nieuwe burgemeester van Lichtenvoorde had benoemd de heer Th.A. Lamers te Mook.

Lamers was een NSB'er. Hij was niet alleen burgemeester van Lichtenvoorde. Hij werd ook aangesteld als kantonrechter-plaatsvervanger in Groenlo. Hij kreeg van de Sicherheitsdienst, de SD, bovendien volmacht om ook in de buurgemeenten van Lichtenvoorde op te treden. Hij kon met deze volmacht ook buiten Lichtenvoorde Joden en onderduikers vervolgen. In 1944 werd Lamers tevens benoemd tot waarnemend burgemeester van Wisch, toen burgemeester Boot van die gemeente tot de conclusie kwam dat hij het niet kon verantwoorden om nog langer in functie te blijven.

Lamers' burgemeesterschap duurde tot in 1945. Op 31 maart 1945 werd hij door de Binnenlandse Strijdkrachten gearresteerd. Per 1 april 1945 werd hem ontslag verleend als burgemeester. Ook werd hij door de Minister van Justitie ontslagen als kantonrechter-plaatsvervanger. Hij is geruime tijd gedetineerd geweest en uiteindelijk stond hij terecht bij het Gerechtshof te Arnhem. Hij werd er onder meer van beschuldigd op Joden en onderduikers gejaagd te hebben en hij werd beschuldigd van medeplichtigheid aan moord op Joden die waren opgepakt in Eibergen en in de

Vennebulten. Deze wandaden werden door het Gerechtshof echter niet bewezen geacht. Voor de feiten die wel bewezen werden geacht, is hij in 1950 veroordeeld tot 5 jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest en verlies van het actief en passief kiesrecht. Lamers is in 1977 overleden.

Lamers' eerste werkdag in Lichtenvoorde was op maandag 2 februari 1942. Toen hij op die dag aankwam op het gemeentehuis, was daar bijna niemand aanwezig. Op 28 januari 1942 was namelijk in de Besselinkschans een geallieerd vliegtuig neergestort, waarbij de gehele bemanning om het leven was gekomen. Op 2 februari werd de bemanning begraven op de algemene begraafplaats aan de Vragenderweg. Het dorp was uitgelopen om daarbij aanwezig te zijn en ook bijna alle ambtenaren waren daar naartoe gegaan. Lamers ging er dus toen ook maar heen en voegde zich tussen het publiek. Toen bij de graven door Duitse militairen saluutschoten werden afgegeven, bracht de net gearriveerde burgemeester als enige van de aanwezigen de NSB-groet. Dat ontging het aanwezige publiek niet. Men kende hem niet, maar wist wel dat de nieuwe burgemeester die dag zijn werkzaamheden zou beginnen. 'Alle

Begrafenis geallieerde piloten 2 februari 1941 Fotograaf onbekend

ogen waren gericht op Kwatta', aldus Fie Kruij in haar oorlogsdagboek. Zo maakten de Lichtenvoordenaren voor het eerst kennis met hun nieuwe burgemeester.

De grafrede werd uitgesproken door dominee Van Dongen. Daarin bekritiseerde de dominee het nationaal-socialisme, maar hij had zijn

kritiek zorgvuldig verpakt in verwijzingen naar de bijbel. Lamers nam aanstoot aan die grafrede en nog dezelfde avond liet Lamers de aantekeningen van de dominee in beslag nemen. Ook die inbeslagname is blijkens het dagboek van Fie Kruij bij de bevolking niet onopgemerkt gebleven.

Bijna twee weken later, op zaterdag 14 februari 1942, werd Lamers geïnstalleerd als burgemeester door locoburgemeester Bernard Klein Gunnewiek. Bij die gelegenheid waren onder anderen aanwezig de Beauftragte van Seyss-Inquart in de provincie Gelderland, dr. Emil Schneider, de Achterhoekse districtleider van de NSB, A.W.J. Borggreven, de kringleider van de NSB, de leider van de WA en de Ortsgruppenführer van de NSDAP.

In het NSB-weekblad Volk en Vaderland van 27 februari 1942 stond over deze installatie een artikel:

'Kameraad Lamers geïnstalleerd als burgemeester van Lichtenvoorde.

In 't raadhuis te Lichtenvoorde is zaterdag 14 Februari, op plechtige wijze kameraad Lamers als burgemeester van deze gemeente geïnstalleerd. Na door den locoburgemeester kort te zijn ingeleid, hield kameraad Lamers een rede, waarin hij zijn opvattingen, betreffende het burgemeestersambt uiteenzette. Hij legde als het ware een nationaal-socialistische geloofsbelijdenis af, en niemand in Lichtenvoorde kan zeggen, dat hij niet weet, hoe burgemeester Lamers over de beslissende vragen van dezen tijd denkt! De Gemachtigde van den Leider in bijzonderen dienst, kameraad Borggreven uit Terborg, begroette kameraad Lamers als de eerste burgemeester in zijn district. Voorts werd nog het woord gevoerd door Banleider Schaufeli, districtleider Te Winkel, Stütspunktleiter Schaufeld uit Winterswijk en kameraad Post Jr namens den Nationalen Jeugdstorm'.

Kort voordat Klein Gunnewiek aan Lamers de ambtsketen overdroeg, hield hij een korte toespraak. Vervolgens hield Lamers zelf een rede.

De toespraken van Klein Gunnewiek en van Lamers zijn - zij het om verschillende redenen - de moeite van het lezen waard en zijn hierna weergegeven.

Locoburgemeester Klein Gunnewiek:

'Mijnheer Lamers,

Nu het ogenblik is gekomen, u te installeren als burgemeester dezer gemeente, wil ik beginnen met te zeggen dat ik mij voorgenomen heb deze plechtigheid in korte bewoordingen te doen. Door de bezettende macht als zodanig benoemd en beëdigd, berust thans op U de volle zorg en totale verantwoordelijkheid voor het welzijn van onze gemeente en haar ingezetenen. Bij de vervulling van die taak kunnen die zorgen groot en de verantwoordelijkheid zwaar zijn, temeer nu die niet meer worden mede gedragen door bestuurscolleges, doch drukken op den burgemeester alleen en wel onder zeer bijzondere tijdsomstandigheden. Ik hoop evenwel gaarne dat U bij Uw heden aangevangen arbeid moeilijkheden en tegenslagen bespaard zullen blijven en Uw werk de gemeente steeds ten voordeel zal strekken. Het kan wellicht mogelijk zijn dat U bij de vervulling van Uw ambt het uiterlijk teeken dezer waardigheid van noode zult hebben. Ik heb daarom gemeend U den ambtsketen te moeten overdragen om te voldoen aan de bestaande voorschriften waardoor het nodig kan zijn die tot Uw beschikking te hebben. Met deze overdracht acht ik mijn taak in Uwe handen gelegd en ik wensch U daarbij gaarne toe kracht en vooral tact en inzicht, opdat Uw werk de gemeente ten voordele mogen strekken.'

Toelichting:

Volgens een wettelijke regeling uit 1852 draagt de burgemeester de ambtsketen wanneer hij de gemeenteraad voorziet, zich in het openbaar vertoont ingeval van brand, van op-roerige beweging, van samenscholing of andere stoornis der openbare orde, als hij persoonlijk krachtens de wet in het openbaar bevelen geeft en als hij bij plechtige gelegenheden namens de gemeente opkomt. Voor het voorzitten van de gemeenteraad had de NSB-burgemeester de keten in elk geval niet 'van

noode', zal Bernard Klein Gunnewiek misschien gedacht hebben.

Burgemeester Lamers:

'Mijne heren, wethouders der gemeente, kameraden, volksgenoten, inwoners dezer gemeente, Hou Zee.

Wanneer ik hier tijdens deze plechtige bijeenkomst het ambt van burgemeester aanvaard, dan doe ik dat in de eerste plaats als Nationaal-Socialist. Gij allen weet dat deze woorden een program inhouden en het lijkt mij wenselijk dat er van de eerste aanvang af geen twijfel overblijft dat de gemeente Lichtenvoorde met mijn komst Nationaal-Socialistisch wordt en naar Nationaal-Socialistische beginselen zal worden bestuurd. U kunt ervan overtuigd zijn dat ik mij bij het besturen van de gemeente zal (*laten*) leiden door de gedachte dat dit zoveel mogelijk overeenkomstig de wens der weldenkende belanghebbenden zal dienen te geschieden. Deze beginselverklaring duidt de koers aan waarop zal worden aangehouden.

Zij schenkt echter alleen niet voldoende, vooral niet voor hen die tegen het Nationaal-Socialisme afzijdig staan. Om u een praktisch beeld te geven van deze richtsnoeren beschouw ik, en wel volgens de principes van het Nationaal-Socialisme die aan mijn beleid zijn gesteld, het derhalve als mijn plicht U thans in het kort uiteen te zetten welke praktische plannen mij bij de aanvaarding van het gemeentebestuur voor ogen staan.

Het politieke systeem waarvan ik het voorrecht heb de eerste drager in deze gemeente te zijn, zal zich ten dele langs wegen van meerdere of mindere geleidelijkheid organische opbouw van ons Nederlandsche volk achter zijn door de Voorzienigheid gegeven houding dienen te voltrekken. De beginselen dier leiding kent gij. Welnu, het aankweken van het begrip voor deze redelijk onwrikbare grondslagen daarvan, acht ik als mijn eerste taak. Gij moogt daarbij niet vergeten dat het Nationaal-Socialisme volgens zijn zending de dragende gedachte behoort te worden van het gehele volk, en dat hij, die zich daarbij uitschakelt, zich stelt buiten de gemeenschap die volgens zijn gemaakte roeping een eerste en voornaamste doel van het menselijk leven is. Hier ligt tevens het eerste

punt, burgers van Lichtenvoorde, dat ons gemeenschappelijk bindt en, naar ik gaarne hoop, ons zeer hecht zal binden. Voor het verkrijgen van een goede gemeenschap is wederzijds begrip een wederzijds belang. Mijn voortdurend streven zal er op zijn gericht dit wederkerig bericht te verkrijgen en een goede gemeenschap te bevorderen.

Gij kunt ervan overtuigd zijn dat ik mij bij het besturen van de gemeente zal laten leiden door de gedachte dat dit zoveel mogelijk, overeenkomstig de wensen van de weldenkende belanghebbenden zal dienen te geschieden. Dit is geen compromis, doch een gezond uitvloeisel van een gezond Nationaal-Socialistisch beginsel.

Ik zeide voorheen dat de vorming der bevolking in Nationaal-Socialistische zin langs wegen van meerdere of mindere geleidelijkheid zal plaatsvinden. Ofschoon deze geleidelijkheid een hoogst onnuttig tijdverlies met zich meebrengt, heeft het Nationaal-Socialisme er toch begrip voor, dat haar (=de bevolking) nu, voor de verspreiding van vele en velerlei nieuwe gedachten, een weinig bezinning moet worden gelaten. Ik kan u slechts raden deze wijk van bezinning in menig opzicht goed te gebruiken. Geleidelijkheid heeft ten aanzien van vele dingen dikwijls een toenemende mate van stijgende kracht, waardoor ze soms in een stroomversnelling geraakt, zodat de ontwikkeling eensklaps voor de bereiking van het beoogde doel plaats vindt. Wie dan is achtergebleven, kan dien achterstand niet meer inhalen. Hij is buiten de gemeenschap geplaatst en heeft dit, ten gevolge van zijn verkeerde, vaak onwillige houding, uitsluitend aan zichzelf te danken. Zo deze grote groepen betreffen, zal door die onwillige houding een kwaad van grote afmeting zijn geboren. Ik zal er mijn beste krachten aan wijden, dat die domme, op onkunde berustende onwil gaat plaats maken voor een zuiver en redelijk besef van een onontkomenlijke ontwikkeling, een ontwikkeling overigens die in de toekomst kijkt.

Uiteraard der zaak kan een geleidelijke ontwikkeling enkel daar worden aangezien, waar deze redelijk zin heeft en waar de op het spel staande belangen het toelaten. In vele gevallen zal het ontoelaatbaar zijn lijdelijk toe te zien tot

de betrokkenen zelf een weg hebben gevonden. Ik wil u in dit opzicht enige punten noemen waar een spoedige verandering in de bestaande toestanden noodzakelijk lijkt.

Deze winter zal het wederom voor velen weer duidelijk zijn geworden dat in de winterse periode behoeftige volksgenoten een tijd doormaken waarin de leniging der behoeften, van menselijk standpunt uit bezien, een absolute noodzakelijkheid is. Daarvoor is, gelijk u allen bekend is, de Winterhulp gesticht die voor en door het gehele volk werkt, zonder te letten op iemands politieke richting, zonder aanzien des persoons. Het kan niet langer worden geduld dat deze instelling voor de in nood verkerende volksgenoten niet alleen wordt gesaboteerd, doch zelfs stelselmatig aan allerlei geniepige sabotageactiviteiten onderhevig is. Dit moet een einde nemen, en wel een onmiddellijk einde.

Naar ik vertrouw, zal het u niet bevreemden indien ik u in dit verband duidelijkheidshalve uitdrukkelijk zeg, dat wie niet aan de gemeenschap werkt en geeft, ook niet op steun daarvan zal mogen rekenen.

Het tweede punt waar geleidelijkheid mijns inziens verder ontoelaatbaar is, is gelegen in het onderwijs. Dit kan van stond af aan gegeven worden in Nationaal-Socialistische zin. Langer talmen heeft ook hier geen redelijke betekenis, immers de jeugd kan meteen in Nationaal-Socialistische zin opgroeien. Zij hoeft zich niet om te stellen. Het is volstrekt onnatuurlijk de jeugd thans nog te doen vergiften door onderwijzers en onderwijzeressen, door leraren en leraressen die niet schromen openlijk met het bolsjewistische gevaar voor Europa te heulen. Het is te verwachten dat hier spoedig zal worden ingegrepen

Het lijkt mij goed duidelijk vast te stellen dat ik met betrekking tot het onderwijs geen klacht over het hoofd zal zien, zonder onmiddellijk krachtig toe te slaan.

Het onderwijzend personeel kan er zich van verzekerd houden dat iedere misdadige toeleg de jeugd te vergeven met het dwaze sprookje dat de bolsjewisten de beschaving en de godsdienst van Europa zullen redden, mij met alle ten dienste staande middelen zal tegengaan en keren. Ze zullen hierna geen onkundigheid

voorwenden indien de scherpste maatregelen worden genomen. Die in de bolsjewist zijn medestander ziet, hoort bij het onderwijs niet thuis. Uiteraard geldt dit voor het bijzonder onderwijs evenzeer, misschien nog meer, dan voor het openbaar onderwijs.

In het bestuur der gemeente is sinds de bezetting onder Nationaal-Socialistische invloed een ingrijpende verandering gekomen. Voor een nieuwe burgemeester brengt de afwezigheid van de raad slechts één moeilijkheid, namelijk het is moeilijker contact met de hem onbekende bevolking te krijgen. Ten aanzien van de verschillende problemen, het besturen van de gemeente rekende, is de uitwisseling van gedachten noodzakelijk, wil het bestuur een goede orde der gemeentelijke huishoudingen een goede behartiging van de plaatselijke belangen dienen. Het dienen van die plaatselijke belangen, het dienen van een goede orde in de gemeente is mijn taak en plicht. Ik zou het dus op prijs stellen indien u mij uw opvatting niet wilt verbloemen indien u mij terzijde wilt staan, daar waar het gemeentebelang het van u eist.

Het is mij een grote voldoening dat gij, mijne heren wethouders, en gij, mijne heren gemeentebambtenaren, mij loyale medewerking hebt toegezegd. Naar ik vertrouw zal dit in belangrijke mate bijdragen tot een spoedig meer als (=dan) lokaal contact met de Lichtenvoordse bevolking.

Een bijzonder woord van dank wil ik richten tot mijnheer Klein Gunnewiek, die als locoburgemeester gedurende geruime tijd op voortreffelijke wijze de leiding dezer gemeente heeft waargenomen. De vertrouwelijke en heldere wijze waarop gij reeds die leiding aan mij hebt willen overdragen, stemt mij hoopvol omtrent onze toekomstige samenwerking. Het heeft mij diep getroffen dat onze verdeeldheid van opvatting daarbij geen beletsel is geweest. De oorlog eist nu eenmaal offers, offers die groot en kleiner kunnen zijn, waarbij ook het grootste en hoogste offer steeds klein is, indien het door de bringer blijmoedig wordt gebracht, in het besef dat Nederland thans strijdt, medestrijdt in de rijen van welhaast alle Europese naties ter verdediging van het bolsjewistische gevaar in het oosten. Ieder offer daarvoor

gebracht, is een bijdrage voor de bevrijding van ons vaderland. De bevrijding van de totale vernietiging van alles wat ons dierbaar is: onze godsdienst, onze wetenschap, kortom onze cultuur en beschaving.

Ik vraag mij af of het in de rijen van de tegenstanders van het Nationaal-Socialisme wel goed beseft wordt waarom het thans gaat en dat zij zich niet meteen (*in*) al te lichtzinnig optimisme aan waandenkbeelden overgeven. De Sovjets staat een wereldrevolutie voor ogen. Dit is zeker. Het is niet hun bedoeling om nu Oranje of wat dan ook te helpen, doch om ook u het bolsjewisme te brengen. Ze zijn niet bereid u uw kerken te laten behouden of u enige mate van vrijheid te geven. Diegene derhalve die meent het met Engeland en het grote, machtige, doch verre Amerika te moeten houden, houdt het met de bolsjewist en wordt daardoor voorstander van zijn eigen totale vernietiging. Nochtans, ik vlei mij met de hoop dat, indien dit jaar Nederlandse klokken de overwinning over de Sovjets aankondigen, ook aan de harten van dezulken een lichte zucht ontsnappen zal dat dit gevaar van hen werd weggenomen.

Moge een juistheid op den aard van de van ons gevraagde offers en een blijde offervaardigheid ook het zijne toe bijdragen dat de openbare orde in de gemeente zonder toepassing van krachtige maatregelen kan blijven gehandhaafd. Onordelijkheden kunnen vanzelfsprekend onder de bezetting nog minder dan anders worden getolereerd. Krachtige handhaving daarvan is derhalve een dure plicht. Als vertegenwoordiger der beweging die krachtig haar leidend beginsel kent in tucht en orde, zal ik iedere verstoring van de openbare orde met alle mij ten dienste staande middelen onderdrukken.

Zo aanvaard ik thans het ambt van burgemeester in deze gemeente. Het is mij een voorrecht als Nationaal-Socialist de eerste te mogen zijn die dit ambt in deze gemeente bezet. Ik ben er mij anderzijds van bewust dat mij daarmee een zware taak op de schouders is gelegd. De taak die des te zwaarder is omdat deze aanpassing inhoudt van het oude naar het nieuwe systeem, hervormingen die in snel tempo zullen moeten worden uitgevoerd. Ik maak mij hierbij

geen grote illusie omtrent de medewerking hier ter plaatse, die in gestegen arbeid moet worden gewonnen. Het vertrouwen in de juistheid en de waarheid der Nationaal-Socialistische beginselen, het vertrouwen in de Nationaal-Socialistische beweging, geeft mij de moed en de kracht mijn zware taak met liefde voor het volk en het vaderland op te nemen. Hou Zee.

Den Herr Beauftragte der Reichskommissar, dr. Schneider, danke ich recht herzlich für das Vertrauen dass er mir immer entgegen gebracht hat.

Kameraden, bijzonder gij kameraden der WA, U allen zeg ik dank voor uw kameraadschappelijke aanwezigheid hier. Ik hoop U allen spoedig in Lichtenvoorde terug te zien, want gij zijt het, kameraden, die met de straffen stormpas der WA met de fleurige vendels der Jeugdstorm hier kunt demonstreren wat het Nationaal-Socialisme van u heeft gemaakt en dus van anderen kan maken. Nogmaals, met Mussert, Hou Zee!

Lichtenvoorde in beeld 1940-1945

*Bom op de Sint Jorisschool, 13 juni 1941
Fotograaf: onbekend*

Windwijzer met parachutist, "De Driehoek", Dijkstraat 39, tijdens de oorlog vervaardigd door Broeder Canisius Beijer (1903-1977), leraar metaalbewerken aan de Vakschool in Harreveld. Een kleine verzetsdaad van de familie Hulshof-Van Loon.

Omdat een witte villa met daarop een parachutist een te duidelijk herkenningspunt voor de vijand zou zijn, gelastte de bezetter meteen om de windwijzer te verwijderen. Maar de windwijzer heeft nog vele jaren, tot voor kort, de windrichting aangegeven. Foto: Hans Hanselman

*Jodenwerkkamp in Lievelede (1942)
Fotograaf: onbekend*

Bij Lievelede ontspoorde trein, veroorzaakt door sabotage aan de spoorlijn door het verzet. Fotograaf: onbekend

31 maart 1945, Lichtenvoorde bevrijd; de jeugd van Lichtenvoorde op een geallieerde tank. Fotograaf: onbekend

De evacuatie van 75 jaar geleden

Martien en Willem Spann met een inleiding van Martin Huinink

In oktober 1944 merkten de inwoners van Millingen aan de Rijn dat het oorlogsgeweld steeds dichterbij kwam. En toen kwam het bevel om te evacueren. De Millingenaren moesten huis en haard verlaten. Ook het gezin familie Spann moest vertrekken: vader Bernd en moeder Bets en hun zes

kinderen. Zij gingen op pad samen met hun burens, de familie Verwijst. De familie Spann kwam terecht in Lichtenvoorde, waar zij als evacués de laatste maanden voor de bevrijding hebben doorgebracht. Het oorlogsgeweld achtervolgde het gezin echter ook in Lichtenvoorde.

Er liep een smalspoorlijntje langs de Aaltenseweg van Lichtenvoorde via Bredevoort naar Aalten. Op 4 januari 1945 werd het goederenspoortreintje aan de Aaltenseweg, ongeveer ter hoogte van de Veldstraat, door een vliegtuig onder vuur genomen. Het toestel kwam uit westelijke richting. Aan de andere kant van het spoor stond de woning van de familie Boschker, voorheen Oude Winterswijkseweg, nu Van Eedenstraat 1. Ook die woning werd geraakt. Daarbij kwam de 29-jarige Johanna Boschker om het leven. Zij staat als burgerslachtoffer vermeld op de plaquettes bij het herdenkingsmonument aan de Dijkstraat.

De toen 11-jarige Wim Spann, één van de kinderen Spann, woonde met zijn jongere broer Martien bij die familie Boschker. Wim raakte bij die beschieting zwaar gewond en werd overgebracht naar het noodziekenhuis, dat was ingericht in het internaat in Harreveld. Dit noodziekenhuis had in Harreveld een dependance in de plaatselijke school.

Martien Spann heeft het in 2019 op zich genomen om in samenspraak met zijn broers en zussen, in het bijzonder broer Willem (Wim) en zus Ria, de herinneringen aan die tijd zo goed mogelijk op schrift te zetten. Martien Spann beschrijft ook de beschieting van het treintje.

De herinneringen van Martien Spann zijn opgenomen in het Millings Jaarboek 2019¹. Met toestemming van de Stichting Millings Jaarboek en van Martien Spann staat hieronder een deel van zijn herinneringen, vanaf het tijdstip dat duidelijk werd dat de familie Spann zou moeten gaan evacueren totdat zij terugkeerde in Millingen. De tekst is enigszins aangepast op aanwijzing van Martiens broer, pater Willem Spann. Diens herinneringen zijn hieronder eveneens opgenomen. Martien heeft enkele passages uit de herinneringen van Willem opgenomen in zijn verhaal. Die passages komen daardoor in beide verhalen terug. Ook zijn verwijzingen toegevoegd naar Het oorlogsdagboek van Fie Kruip². Fie Kruip maakt in haar dagboek op meerdere plaatsen melding van evacués, die niet alleen uit Millingen maar ook van elders kwamen.

Het verhaal van Martien Spann

(....)

Toen het trieste bericht dat we moesten gaan evacueren bekend was, deed iedereen in het dorp hetzelfde, zoveel mogelijk de spulletjes wegstoppen. Bij ons was dat ook het geval, de weckpotten die in de kelder stonden gingen met de radio in het eerder genoemde schuilplaatsje onder de vloer van de deel en als metselaar had ons vader wel de nodige spulletjes bij de hand. Heel veel van het huisraad verdween onder de opkamervloer. Draagbare spulletjes, kleding en onmisbare toiletartikelen werden bijeengepakt en klaargelegd voor de overtocht. In de laatste nacht thuis deden wij natuurlijk geen van allen een oog dicht!

Er was maar één optie: we moesten naar het noorden, de rivier over, en wat er allemaal gebeurde op die bewuste oktoberdag weet ik niet meer precies, maar wel weet ik nog dat ons vader in de vroege ochtend nog snel ergens bij

een boer een zak vol appels gehaald had, geplukt, geraapt of gekocht? Wie zal het zeggen? Die moesten per se nog mee voor onderweg. Het waren grote lichtgroene appels, geen mooie rode en ronde sterappeltjes zoals wij die kenden, deze waren langwerpige van vorm en hartstikke zuur. Albert, ons jongste broertje, die nog erg korte beentjes had, werd in de kinderwagen gezet, daar werden de meeste appels ook ingelegd en ander kleingoed en wat flessen gevuld met water.

Met tranen in de ogen keek ons moeder nog een keer naar het lekker vetgemeste en slachtrijpe varkentje, dat nieuwsgierig naar buiten stond te loeren, want vader had het tussendeurtje naar zijn uitloopruimte opengezet. En toen gingen we op weg, naar de dijk, waar het erg druk bleek te zijn, en pas veel later stapten wij in ons roeibootje, een erfstuk van onze een jaar eerder op 63-jarige leeftijd aan een hartaanval bezweken opa Spann, de zalmvisser van

¹ Stichting Millings Jaarboek, Millings Jaarboek 2019, ISBN 978-90-75872-23-1.

² Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde, Het oorlogsdagboek van Fie Kruip, ISBN 978-94-91705-07-6

weleer. Om ons heen stonden veel mensen die ook naar de overkant moesten en diverse bootjes voeren af en aan met mensen die bijna allemaal natte ogen hadden. Wij zagen de ernst van het geheel nog niet helemaal in, maar begrepen best wel dat het menens was en geen spannend avontuur. Toen we aan de overkant waren, gingen vader en vrienden van hem nog diverse keren op en neer om de burens, maar ook andere mensen over te zetten. Daarna zette de stoet zich in beweging en lopend ging het langs de andere Rijnoever richting Tolkamer. Tolkamer werd onze eerste rustplaats en na die lange wandeling over de dijk waren wij allemaal doodmoe en hongerig. Bij een van de vele gastvrije families die op Tolkamer woonden, werden wij opgenomen en kregen wij iets goeds te eten en later lemen kleibed, maar een lekker zachte slaappleats ¹.

De volgende ochtend heel vroeg gingen vader en de gebroeders Verwijst nog eenmaal terug naar Millingen om nog wat spulletjes op te halen en toen vader terug kwam, vertelde hij dat ons varken geslacht was door iemand die wél zout had gehad ².

Een dag later trokken wij weer verder en in dezelfde formatie, met de kinderwagen voorop, sjokten wij mee met de vele mensen die dezelfde weg hadden gekozen. De familie Verwijst bleef bij ons en Ria, mijn oudste zus, wist zich nog te herinneren dat onderweg, tijdens een luchtgevecht, een van de meisjes Verwijst in paniek naar een huis rende waar een schuifraam half open stond. Van louter angst probeerde het meisje daar door te kruipen, maar halverwege bleef ze steken en met een gehavend en pijnlijk been moest ze wat later weer mee verder lopen.

In het begin hadden wij niet zo'n probleem met de lange wandeling en vaak werden de allerkleinsten door de mannen op de arm of op de schouder genomen, maar Wim, Ria en ik

hadden daar geen baat bij. Wél toen we ergens onderweg in de Achterhoek een heel stuk konden meerijden op een platte boerenkar die door een sjokkend paard langzaam werd voortgetrokken. Ook moesten we nog ergens in de berm van de weg wegduiken omdat er vliegtuigen overvlogen.

Uiteindelijk kwamen we tegen de avond in Doetinchem, waar alle vluchtelingen werden opgevangen in een groot gebouw, waar het warm was en iedereen wat te eten kreeg voorgeschoteld. Er stonden enorme ketels soep en iedereen kon daar voldoende van eten. De een vond het lekker, de ander niet, ik hoorde in ieder geval bij de anderen: het was preisoep, en ik zag alleen maar de lange groene slierten die aan de opscheplepel bleven hangen. Ondanks moeders aandringen bleef ik toch dom doen en moest daarom tevreden zijn met een van onze zure appels.

Hoe de nachtverblijven er waren, weet ik niet meer, want we konden allemaal wel staande slapen en hadden daar die avond geen benul van. De volgende ochtend zagen we allemaal jongens met kale koppen lopen, die naar het nabij liggende bos werden begeleid. Later werd verteld dat het een strafkamp voor jeugdigen was, maar velen van ons hadden er een goede nacht doorgebracht.

Dankbaar voor alles gingen we de volgende dag weer verder de Achterhoek in, nog steeds samen met de familie Verwijst, vaak met een steunende arm of schouder voor onze twee jongste zusjes Greetje en Riekske, want de weg was wel erg lang.

Toen we ten slotte in Lichtenvoorde waren aangekomen, werden we allemaal ondergebracht in hotel 'De Koppelpaarden' en daar konden wij ook overnachten. Niemand van ons kinderen wist precies wat een hotel was, wel dat je er kon overnachten, maar niet dat je in een gebruikt bed moest kruipen. Dat was daar

¹ Martien Spann heeft ook de tijd vóór de evacuatie in Millingen beschreven, maar dat deel van zijn verhaal is hier niet opgenomen. Martien Spann beschrijft in dat gedeelte hoe vader Spann met de burens Vermeulen, Verwijst en Hock in de kleigrond een schuilplaats had gegraven. Daar sliep het gezin Spann in de tijd vóór de evacuatie op de harde leemgrond. Fie Kruip schrijft op 27 oktober 1944 in haar dagboek dat zij medelijden had met de evacués: *'Ze kregen met één dag bericht dat ze hun dorp moesten verlaten, nadat ze al vier weken voor granaatscherven in de kelder hadden moeten schuilen. Verschillende kinderen hadden "schimmel", een soort uitslag die ze in de kelder hadden opgelopen en waartegen weinig te doen was.'*

² Het varken was al langer slachtrijp, maar kon niet geslacht worden omdat er voor de familie Spann geen zout meer verkrijgbaar was.

wel het geval en het stro in de matrassen bleek wel overjarig te zijn en vermoedelijk hadden er ook al diverse Duitse soldaten in geslapen ¹. Wij, maar vooral de meisjes, zaten de volgende morgen stijf vol met luizen en vlooiën en, zo vertelt Ria: *'Moeder schaamde zich bijna dood en ze huilde van onmacht en verdriet.'* Riekske had haar hele hoofd stuk gekrabd en zelf zat ik nog dagen lang onder de neten. Zulke dingen vergeet je nooit meer!

Er werd besloten dat wij in Lichtenvoorde zouden blijven, maar wel moesten wij op diverse plaatsen worden ondergebracht. De eerste nacht sliepen we allemaal in een klooster dat bij de kerk stond en waar alleen zusters of nonnen woonden, daarna werden we verdeeld in het dorp.

Vader en moeder met Albert bleven nog wat langer in het klooster, maar vonden later onderdak bij de familie Te Vruchte. De man was kleermaker en hij woonde in het centrum, vlak bij de veemarkt, in een groot huis. Hun kinderen waren allemaal al volwassen en voor onze ouders en Albert was er nog een plaatsje vrij. Wij, de overige kinderen, werden aan de dorpsgrens bij verschillende gezinnen ondergebracht, maar wel allemaal in een straal van hooguit een halve kilometer. Greetje en Riekske bleven bij elkaar en werden bij de familie Giesen opgenomen, waarvan ik mij

herinner dat het op een grote boerderij was waar een al wat ouder echtpaar met tien kinderen en nog maar weinig vee op stal woonden. Het jongste kind dat daar woonde, was een meisje van amper 10 jaar. Daar hadden onze meisjes geluk mee, want voor de rest waren het allemaal zo'n beetje volwassenen. (...)

Later in de winter zijn Greetje en Riekske weer verhuisd naar een wat rustiger gezin, zij werden opgenomen bij twee ongehuwde zussen die aan de Varkensmarkt woonden ², lekker kort bij vader en moeder en dus weer een beetje meer contact. Naar hun zeggen vonden ze het daar ook leuker dan bij de familie Giesen, maar een jongen van een jaar of vijftien die er ook woonde, vonden ze allebei niet leuk, die plaagde te veel.

Ria had het, zoals zij vertelt, erg goed getroffen. Zij werd opgenomen in een gezin van een weduwe met drie volwassen dochters van wie de oudste getrouwd was en de twee anderen een vaste vriend hadden. Die dametjes hebben Ria, zoals ze nu nog vertelt, lekker verwend! Wim en ik bleven ook mooi bij elkaar; op goed honderd meter afstand van Ria's verblijfplaats werden wij opgenomen bij de familie Boscher. Het was een groot boerenhuis, alles nog compleet met stallen in het achterste gedeelte, maar er was geen vee meer. De bewoners waren een al wat ouder echtpaar met twee

¹ Fie Kruip beschrijft in haar oorlogsdagboek hoe op 25 oktober 1944 vanuit Doetinchem vluchtelingen waren aangekomen uit Leuth, Huissen en Millingen. De vluchtelingen uit Millingen bleven in de gemeente. De meeste vluchtelingen werden voorlopig in scholen en cafés ondergebracht en moesten daar in het stro overnachten. Maar ook bij particulieren werden vluchtelingen ondergebracht. Er was eerder al een comité voor vluchtelingen opgericht, waar mensen zich konden melden om onderdak beschikbaar te stellen voor de evacués. Ook bij de familie Kruip logeerden enkele evacués. Fie vermeldt dat op 27 oktober de pastoor van Millingen op bezoek kwam om te informeren naar het welbevinden van de logés.

Op 30 oktober tekende Fie aan in haar dagboek dat er telkens nieuwe, doortrekkende evacués arriveerden, die dan een paar dagen bleven en dan verder te voet door moesten naar Friesland en Groningen. Oude mensen en kinderen konden van plaats tot plaats op open wagens. Maar soms namen de Duitsers dan de paarden in beslag. Ook in de dagen daarna bleven er evacués aankomen. Op 3 november noteert Fie in haar dagboek: *'Vandaag weer goederenwagens van de Geldersche Tram met evacués uit Limburg. Vanwege het beschieten der RAF moeten ze 's avonds in donker reizen. Totaal uitgeput komen ze aan (.....).'*

En op 4 november: *'Nieuwe groepen van vluchtelingen komen aan uit Bergen, Heijen, Siebengewald en Gemep. Ze zijn over Duitsland gekomen, bij 's-Heerenberg weer 't land binnen. Ze vertelden hoe ze Emmerik hadden gevonden, onbewoond en verwoest, als een doode stad, slechts enkele fabrieksschoorstenen staken er nog bovenuit. (.....) Een vreselijk gezicht na een paar dagen zoo'n groep van 6800 mensen weer te zien vertrekken te voet met volbeladen fietsen, kinderwagens, kruiwagens, om nog maar het hoogstnoodige te kunnen krijgen. Meestal ging de toch van hieruit naar Eibergen 15-20 km afstand. De kinderen zijn allen snipverkouden en landen meestal aan met natte voetjes en natte broekjes, dus een vreeselijke lucht in de zalen, tijd om te wassen is er niet en verschillende hebben geen versoening bij zich. Ze zijn dolblij als je hun wat kleeren geeft. (.....)'*

² De twee ongehuwde dames op de Varkensmarkt waren zeer waarschijnlijk Mina en Marie Meekes van café 'Meekes in 'n hook'. De plagerige jongen van 15 jaar was waarschijnlijk Paul Kruip, die lang bij zijn tantes heeft gewoond.

kinderen, een dochter van rond de dertig, die in huis haar moeder hielp, en een iets oudere zoon, die van beroep slager was; vandaar dan ook dat er buiten een apart slachthuis stond. Ook was in het achterhuis een grote ruimte waar de geslachte dieren werden opgehangen om uit te lekken, vandaar waarschijnlijk die rode tegelvloer.

Omdat de mensen al wat ouder waren, werden zij door Wim en mij automatisch Opa en Oma Boschker genoemd en de twee volwassen kinderen waren gewoon Bennie en Johanna. Wij waren blij dat we het zo goed getroffen hadden, kregen goed te eten, vooral vleeswaren natuurlijk, en sliepen 's nachts in een bedstee, achter gesloten deurtjes. Na enige tijd moesten wij echter voor Opa Boschker tabaksbladeren 'nerven', want hij maakte zelf sigaren¹. Dat was een moeilijk klusje, want er mochten absoluut geen scheurtjes in de bladeren komen, want die moesten allemaal als dekblad dienst kunnen doen. Wij vonden dat eigenlijk lariekoek, want voor elke sigaar had hij drie of meer bladeren nodig als vulling die hij altijd zelf fijnsneed. Dat kon ons 'eigenwijze Spannenkopjes' soms wel eens opstandig maken, maar we deden ons best, het moest wel!

Wij hadden er een gewoonte van gemaakt om bijna dagelijks bij elkaar op visite te gaan, even naar Greetje en Riekske, die we dan meenamen naar onze ouders en Albert, zodat we nog wel een beetje de echte familiesfeer konden creëren. Ook maakten we kennis met andere kinderen en een vriendje had ik dus al snel gevonden: hij was ook een evacu e en woonde verderop bij ons in de buurt.

Ria had zelfs een vriendinnetje aan de overkant van de weg, dus we hoefden ons niet te vervelen. Ook leerden wij allerhande spelletjes waarvan we thuis nog nooit gehoord hadden; met name het damspel wilde er bij ons wel in en dus besloten wij om op bepaalde dagen bij Boschker te gaan dammen. We zaten dan altijd voor in de woonkeuken bij het grote raam, zodat we zon en licht hadden.

Het was 4 januari 1945, wij zouden gaan dammen en Wim zat alvast in zijn stoeltje voor het raam lekker te lezen, want wij zouden zo

komen. Ria was al op weg in de richting van ons speelplekje. Mijn evacu evriendje was haar echter even voor geweest, want die had mij net verteld dat hij een sigaret had gevonden en die zouden wij samen eens lekker gaan proberen op te roken. Zo kwam het dus dat ik Ria met een smoesje afscheepte en zij zich omdraaide en naar haar vriendinnetje ging, Wim las gewoon in zijn boek verder. Inmiddels waren wij aspirant-rokers het achterveld ingelopen, waar een oude bouwval stond met een diepe kuil ernaast; dat gat hadden wij 'uitgedroogd zwembad' gedoopt. We kwamen er wel vaker en het was niet erg ver van de straatweg waar wij woonden. Even later deden wij na elkaar onze allereerste trek aan een sigaret en meteen werden we samen kotsmisselijk, maar, ja, even goed doorademen en het ging wel weer.

Toen werden we opeens opgeschrikt door het geluid van een aantal heel laag overvliegende vliegtuigen en het knetteren van vele schoten en van schrik deden we het bijna in onze broek, de sigaret was ergens neergevallen en gedoofd en met knikkende knie en haastten wij ons terug naar huis. Het was echter niet mogelijk om daar te komen, want er waren heel veel mensen op de been en er was paniek en geschreeuw. Wij werden naar het huis waar Ria woonde, geduwd en daar hoorden we dat het huis van Boschker was beschoten en dat er mensen gewond waren. Gezien heb ik daar niets van, maar Ria vertelde later hoe zij het allemaal had beleefd.

Zij vertelde het volgende: *“Op die middag kwam Martien naar me toe lopen, ik was al naar hen onderweg en hij zei tegen me: ga jij maar vast naar Wim, ik ga nog even met mijn vriendje naar het dorp een boodschap doen, ik kom zo! Daarop antwoordde ik, dan ga ik nog even naar mijn vriendin aan de overkant en ik wacht wel totdat je terug bent. Die beslissing bleek achteraf de beste die ik ooit genomen heb, want toen ik met mijn vriendinnetje aan het spelen was, brak er een geweldig luchtgevecht los tussen de Geallieerden en de Duitsers. Zoals gewoonlijk bij luchtalarm doken wij onder de grote tafel, behalve de oude opa*

¹ Uit de aantekeningen van broer Wim: “Je zocht als kind van rond de tien zo’n beetje je eigen weg en afleiding. Als bezigheidstherapie voor mij en mijn broer gold het 'nerven' van de tabak die de heer des huizes kweekte.”

die stokdoof was, die moesten we bij het raam vandaan trekken.

Toen de vliegtuigen weg waren, bracht de oudere zus van mijn vriendinnetje mij naar de overkant en tot onze grote schrik zagen we nogal wat mensen staan bij het huis waar Wim en Martien woonden. Ik rukte mij los en rende naar het huis, waar de oude moeder in de deur stond en tegen me zei: 'Ria, ga maar naar het slachthuis, daar ligt Wim, je vader en moeder komen ook zo.' In het achterhuis zag ik alleen maar de zwaar verminkte dochter en de bewusteloze zoon en de oude vader die licht gewond was aan een been en nog rechtop kon staan tegen een balk. De ruimte ernaast was het bewuste slachthuis van Boschker met die rode vloer en daar lag Wim. Hij was buiten bewustzijn en ik zag heel veel bloed. Het bloed van de gewonde mensen had zich vermengd met het bloed van de geslachte koeien die daar hingen aan de stellingen; begrijpelijk dat de arts die Wim zo zag liggen, dacht dat het allemaal zijn bloed was en zei: 'Laat hem maar liggen, ik kan daar niets meer aan doen.' Hij ging zich verder bekommeren om de dochter. Helaas was daar geen hulp meer mogelijk. Als ik er achteraf aan terugdenk, besef ik pas wat dat leugentje van Martien ons toch veel leed bespaard heeft, wij zouden dan gewoon samen achter het raam gezeten hebben, het raam dat plotseling door ontploffende mortiergranaten totaal was weggevaagd.'

Hoe heeft Wim het zelf ervaren en wat is hem nog bijgebleven van het gebeurde op die bewuste dag en de maanden daarna?

Hij vertelt: *"Naast de weg van Lichtenvoorde naar Aalten lag een spoorlijntje waarop regelmatig een treintje zijn weg zocht, zo ook op die bewuste 4de januari 1945. Toen werd dat tramlijntje mijn ongeluk. Op die dag werd het treintje vanuit de lucht met mortierkogels beschoten en het stopte precies in de vluchtlijn op een paar honderd meter van ons huis. Alle passagiers doken de sloot in en konden zich gelukkig allemaal redden. Mijn broer Martien was buiten aan het spelen (inmiddels weten we beter) en omdat wij zouden gaan dammen bleef ik rustig nog wat zitten lezen in de kamer voor het raam. Opeens ontstond er een vreemd geluid dat mij door de voordeur naar buiten lokte,*

precies op het moment dat er op de stoep een mortiergranaat uiteenspatte. Toen ik me van schrik omdraaide, trof een scherf me in de linkerzij, naar later bleek bijna in mijn hart. In een waas herinner ik me mijn dierbaren (Moeder, ik gá niet dood) en de burgemeester, die mijn natuurlijk toegesnelde vader verzekerde dat hij geen last zou krijgen. Het moet er heel bloederig hebben uitgezien: ze hadden me namelijk in het dagelijks gebruikte slachthuis neergelegd. Vader bracht mij en de andere gewonden (van wie er één onderweg is gestorven) op een boerenkar naar het noodziekenhuis in Harreveld, waar hij te horen kreeg dat ik niet te redden was; het onwaarschijnlijke feit dat een keukenbroeder dezelfde bloedgroep had als ik, gaf de dokter de moed om het tóch te proberen. Drie moeilijke maanden van langzaam herstel volgden, waarvan ik me eigenlijk alleen de schuine moppen herinner die op onze mannenafdeling getapt werden...."

Zo luiden de verhalen van Wim zelf en van Ria, die direct na het ongeval ter plekke was, en dat liegt er niet om hoeveel leed onze ouders hebben moeten verwerken. Ik heb er weinig van gezien, alleen op afstand, maar mijn ouders zag ik wel van dichtbij en vooral moeder heeft erg veel zitten bidden en huilen, waarvan ons vooral het eerste steeds werd aangeraden. Wij deden wel zoveel mogelijk wat ons werd gevraagd, maar ik was opeens alleen bij de treurende familie Boschker. Johanna was overleden en Bennie was erg ziek en had nog wat splintertjes metaal in zijn hoofd, die konden niet verwijderd worden en zouden hem zijn verdere leven altijd hoofdpijn bezorgen. Opa Boschker moest een hak van zijn voet missen en had daar ook veel last van; jammer dat zijn humeur vanaf de dag van het ongeluk zo verslechterd was. Oma Boschker was, zoals veel later bleek, door een scherf in haar rug getroffen, maar daarvan had zij niets gezegd en pas toen er een flinke ontsteking bijkwam moest ook zij even naar het ziekenhuis. Ik zie het nog voor me als ik er aan denk, krom gebogen stond zij in de pan soep te roeren en de tranen vielen niet altijd naast de pan; zij had veel verdriet.

Vanaf de dag dat het allemaal gebeurd was, kwam de verloofde van Bennie inwonen en zij

verzorgde alles wat er in het gezin gedaan moest worden. Haar naam was Dinie Paashuis en zij was een lieve, vriendelijke vrouw, die mij bijzonder verwendde: ik had altijd meer vlees en worst op het bord dan de volwassenen. Het slagerswerk moest wel doorgaan en omdat Bennie het niet kon, kwam er tijdelijk een andere slachter. Dat was een boom van een kerel, altijd vrolijk en erg vriendelijk tegen iedereen. Ik vroeg hem steeds naar de blazen van de geslachte dieren, die werden dan opgeblazen en gedroogd zodat we ze als voetbal konden gebruiken. Op een dag vroeg ik weer om zo'n blaas maar toen was ik wat te vroeg, dus sneed de slachter het nog bijna volle orgaan uit het dier en gooide dat lachend naar mij toe. De blaas liep leeg toen die in mijn nek terecht kwam.

Toch leefden wij weer wat op, met Ria bleef ik dammen, met mijn evacuatievriendje trok ik nog veel op en tabak nerven deed ik alleen, maar ondanks dat miste ik mijn oudere broer erg. Toen Wim door de ergste fase heen was en al wat opknapte, mocht hij bezoek ontvangen en daarvan maakten Ria en ik ruimschoots gebruik. Wij liepen twee keer in de week van Lichtenvoorde naar Harreveld om hem even te bezoeken en samen wat te babbelen. Hoe lang die wandelweg was weet ik niet, maar voor ons was het wel een heel eind. Er liep een spoorlijn helemaal door tot in Harreveld en op de heenweg liepen wij over de bielzen van het spoor, we telden ze dan en sprongen soms een hele tijd van de ene op de andere biels; lang konden we dat niet, onze beentjes waren nog net iets te kort. Hoe vaak wij geteld hebben, weet ik niet meer, ook niet hoeveel er lagen maar soms leek er geen einde aan te komen. Het was wel altijd fijn dat we dan bij Wim konden uitrusten en gezellig onze verhaaltjes konden uitwisselen. Op de terugweg liepen we weer rechts van de weg, dus niet over het spoor en dus gewoon in wandeltempo. Wij zagen dan altijd die kleine lichtjes, de kattenogen in het wegdek, en die werden natuurlijk ook geteld. Dat was toch wel een mooie afwisseling op dat saaie landschap, want dat werd het eigenlijk al snel voor ons. Op een dag toen we weer op de terugweg waren, stond er een vrouw langs de straat bij een pad dat naar een boerderij liep en zij sprak ons

aan. Zij vroeg ons vriendelijk wie wij waren en waarom wij elke week een paar keer langs kwamen. Toen wij haar hadden verteld dat we telkens naar ons broertje gingen dat in het ziekenhuis lag, vroeg zij: *"Zouden jullie een bordje karnemelkspap lusten?"*, waarop wij natuurlijk met een volmondig ja antwoorden, met het gevolg dat wij vanaf die dag twee maal in de week buitenshuis karnemelkspap gingen eten.

Er zaten dus ook wel vrolijke kanten aan het geheel, naast het verdriet dat er overal te zien was, zowel bij onze ouders, als bij Boschker in huis. Met Wim ging het gelukkig steeds beter en ook moeder en Ria gingen soms te voet naar hem op bezoek. Omdat het winter was en er water in de sloot naast het spoor stond en het ook nog glibberig en glad was, gleed moeder eenmaal uit en moest Ria haar uit de sloot trekken. Volgens haar eigen zeggen leed Ria daar meer aan dan moeder zelf! Vader liet ons vaak een stukje granaatsplinter zien dat de artsen bij Wim uit de rug hadden gehaald; dat kleine stukje metaal had een vast plekje in vaders portemonnee gekregen. Wim merkte op: *"Wat jammer dat vader dit 'souvenir' is kwijtgeraakt, net als het 'evacuatieschrift' dat hij dag na dag bijhield! Het zou voor ons verhaal veel hebben betekend..."*

Wim vertelt verder: *"Maar goed, ik genas en kwam daags voor Pasen, 1 april 1945, weer thuis. Mijn levendigste herinnering heeft te maken met een gekookt eitje dat ik bij mijn gastfamilie Boschker kreeg. Ik was er blijkbaar niet enthousiast genoeg over (was ik in Harreveld zo verwend?) en heb het moeten weten... Verder was er de drukte van de juist toen in gang gezette bevrijding, met alle lawaai eromheen van alsmaar aanrollend militair materieel en de sensatie die de bevrijding met zich bracht. Ik herinner mij nog levendig dat we in 'onze straat' opeens een onbekende man zagen van wie werd verteld, dat hij – een jood – jarenlang verstopt had gezeten in de gevel van een van de huizen waar wij elke dag voorbijkwamen..."*

Wim was in die dagen vaak bij moeder en dat begrepen wij ook wel na al die narigheid. Ik hielp Bennie Boschker, die ook weer aardig op de been was. Vol trots toonde hij mij een lange

vlaggenmast die waterdicht verpakt langs het hofpad begraven was geweest. En ondanks het verdriet in huize Boschker moest de mast in de voortuin en hoog in de top wapperde vanaf die dag weer fier de Hollandse driekleur. Wim ging zoals gezegd bijna elke dag naar het dorp naar onze ouders en mijn leventje met Ria lag ook aardig overhoop: zij was weer veel bij haar vriendin en kwam ook niet meer dammen.

Maar aan alles kwam een einde, dus ook aan onze evacuatie, en ergens in mei vertrokken wij, na overal hartelijk afscheid genomen te hebben, herenigd als één gezin uit Lichtenvoorde. Ik weet niet meer hoe, maar het was zeker niet te voet, zoals wij er een half jaar eerder aangekomen waren.

Toen wij in Millingen aankwamen en zagen hoe het er links en rechts uitzag en toen wij de beteuterde gezichten van onze ouders zagen, wisten we meteen dat het er nog geen koek en ei was: thuis was het een grote smeerboel, de radio en de overige spulletjes die vader had ingemetseld op de deel waren foetsie, evenals de meubels die onder de slaapkamervloer waren weggestopt. Alles wat er nog stond of lag, was eigenlijk onbruikbaar geworden, want alles had onder water gestaan. We zagen moeder huilend door het huis lopen en konden enkele 'gebedjes' door een kwade vader geuit goed horen, verstaan niet helemaal: hij sprak 'Frans'. Wij hoorden dat Lambert Verwijst niet meer terug was gekomen, maar in de afgelopen winter in Lobith was overleden door het oorlogsgeweld, groot verdriet dus op twee deuren afstand. Hoe wij die maanden doorgekomen zijn, weet ik niet meer zo goed, er was te veel in het dorp en in de buurt gebeurd en te beleven, zeker voor belhamels van zo'n jaar of tien. (..)

De evacuatieherinneringen van Willem Spann

(....)

Zo naderde, met veel geruchten, de dag dat we wég zouden moeten van huis. Ik zie mezelf nog lopen die middag, eind oktober 1944, met de twee emmers worstennat die ik van moeder bij slager Janssen in de Prümesteege had moeten halen. Moeder stond er, in een grote pan,

balkenbrij van te maken, toen vader binnenkwam met het slechte nieuws. We moesten wég; geen ontkomen aan! Grote schrik bij moeder: “'t Is toch nie waor, v`ader?...”, bracht ze met moeite uit; ze zei nooit 'Bèrnd', maar gebruikte altijd een typisch Kuuks klinkende variant van 'vader'. Deze keer zaten er tranen in haar stem.

En toen ging alles vlug. Weckpotten die al naar gewoonte in de kelder stonden, werden begraven, samen met de radio en andere niet bederfelijke spulletjes. Het 'pukske', bijna rijp voor de slacht, zou niet mee kunnen, al wisten we dat dat een doodvonnis betekende... De appeltjes die op zolder te drogen hingen, lieten we aan hun lot over, wat later – na terugkomst – nog lang te zien was in de houten vloer. Draagbaar spul, kleding, onmisbare toiletzaken werden bijeen gepakt en klaargelegd voor de overtocht. De laatste nacht deden we natuurlijk geen oog dicht!

Van de overtocht zelf – met velen en veel spullen in één van de beschikbare vliegers¹ kan ik me alleen herinneren, dat vader en vrienden van hem diverse keren op en neer zijn geweest, voordat zich een stoet in beweging kon zetten langs de andere Rijnsoever richting Tolkamer. Onze jongste, Albert van bijna vier, zat in een kinderwagen die verder gevuld was met kleren en voedsel. De rest moest lopen, in mijn herinnering eindeloze tochten naar Tolkamer en 's-Heerenberg, achter de kruiwagens aan ... Mijn levendigste herinnering betreft een grote kerktoeren aan het eind van een hopeloos lange weg, als een baken in een onafzienbare etappe. Wat was een nachtje slapen (we mochten het in Tolkamer) een weldaad!

Latere geheugenflitsen hebben te maken met beschietingen door vliegtuigen en schuilen in de berm, totdat we, via 'De Kruisberg' in Doetinchem, 'De Koppelpaarden' in Lichtenvoorde bereikten, waar we mochten slapen en de volgende dag verdeeld werden over enkele adressen in het dorp. Voor ons gezin zou het gelukkig het eindpunt van de tocht zijn; anderen moesten veel verder trekken, tot in Groningen toe. De pastoor, hoorden we, was in Silvolde terecht gekomen.

¹ Willem Spann: “Ik gebruik hier met opzet het dialectwoord “vlie-ger”, met langgerekte -ie-, in Millingen toen algemeen gebruikt voor roeiboot/visserssloop. Meer dan een man of tien/twaalf konden er per keer niet in, mét de bagage.”

Ons gezin bleek over verschillende adressen verdeeld te zijn: vader, moeder en Albert konden eerst terecht bij de zusters en kwamen later bij de kleermaker Te Vruchte terecht. De meisjes (Ria, Greetje en Riekske) belandden bij enkele families aan de rand van het dorp en Martien en ik kregen vlak daarbij onderdak bij de familie Boschker.

Je zocht als kind van rond de tien zo'n beetje je eigen weg en afleiding. Als bezigheidstherapie voor mij en mijn broer gold het 'nerven' van de tabak die de heer des huizes kweekte. Naast de boerderij lag een slachterij, die in het vervolg van het verhaal nog een rol zal spelen. Er voorlangs liep een goederentramlijntje, waarover we óók nog iets zullen vernemen ... Want dat tramlijntje werd mijn ongeluk. Het stond bij de Geallieerden op de lijst van de verdachte zaken en werd op een gegeven moment – om precies te zijn op 4 januari 1945 – door een vliegtuig met mortierkogels beschoten. Mijn broer was 'buiten spelen' en ik zat zoals gewoonlijk wat te lezen, toen er een vreemd geluid ontstond, dat mij door de voordeur¹ naar buiten lokte. Precies op het moment dat er op de stoep een mortiergranaat uiteenspatte! Toen ik me van schrik omdraaide, trof een scherf me in de linkerkant, naar later bleek, bijna in het hart. In een waas herinner ik me dierbaren ("Moeder, ik gá niet dood!") en de burgemeester, die mijn natuurlijk toegesnelde vader verzekerde dat hij geen last zou krijgen². Het moet er heel bloederig hebben uitgezien: ze hadden me in het dagelijks gebruikte slachthuis neergelegd...

Vader bracht mij en andere gewonden (waarvan er één onderweg stierf) op een boerenkar naar het noodziekenhuis in Harreveld, waar hij te horen kreeg dat ik niet te redden was; het

onwaarschijnlijke feit dat een keukenbroeder³ dezelfde bloedgroep had als ik gaf de dokter de moed om het tóch te proberen. Drie moeilijke maanden van langzaam herstel volgden, waarvan ik me eigenlijk alleen de schuine moppen herinner die op onze mannenafdeling getapt werden (ik was preuts opgevoed!) en de vliegtuigen in de lucht, die gelukkig het feit respecteerden dat er een groot rood kruis op ons dak stond.

Bij één indrukwekkende ervaring wil ik nog even apart stil staan. Een en ander hangt samen met de hongerwinter waarin West-Nederland toen zat. Op een avond werd in het bed naast mij een doodzieke jongen neergelegd, met wie ik zo goed en zo kwaad als dat ging een gesprek heb gevoerd. Hij was te voet uit Rotterdam gekomen om in de Achterhoek voedsel te zoeken voor zijn gezin. Het was te veel geweest voor zijn verzwakte gestel en de volgende morgen hoorde ik tot mijn ontzetting, dat hij die nacht... gestorven was, naast mij! Deze trieste ervaring kreeg nog meer diepte, toen ik bij het opschrijven van deze herinnering in de krant (*Trouw*, 10 juli 2019) de volgende ingezonden brief las: Iemand uit Aalten (wij zaten bij een familie aan de Aaltenseweg!) schreef: "*In de oorlog ging ik met een tas vol voedsel naar Rotterdam: de Roggebrood-express. Vanuit de Achterhoek hebben wij veel mensen wat de honger betreft enige verlichting gebracht. (...) Met oud brood is zo veel (...) te doen.*"

Maar goed, ik genas en kwam daags voor Pasen, 1 april 1945, weer thuis. Mijn levendigste herinnering heeft te maken met het gekookte eitje dat ik bij mijn gastfamilie Boschker kreeg. Ik was er blijkbaar niet enthousiast genoeg over (was ik in Harreveld zó verwend?)

¹ Willem Spann: "Het huis van Th. Boschker, onder andere gebruikt als slachterij, was een omstreeks 1900 gebouwde z.g. hallenboerderij, met aan de straatkant een voordeur rechts tussen twee raampartijen. Deze voordeur is na de oorlog naar de zijgevel verplaatst, zodat er toen vier in plaats van de oorspronkelijke drie ramen in de voorgevel te zien waren."

² Willem Spann: "Het was denk ik in die laatste periode van de bezetting niet vanzelfsprekend dat een gezonde man zomaar vrij rondliep; je moest er altijd beducht voor zijn, 'opgepakt' en ergens in Nederland of Duitsland tewerkgesteld te worden. Vandaar dat ook mijn vader zich in Lichtenvoorde zoveel mogelijk schuilhield. In Millingen was hij natuurlijk als onmisbaar gezinshoofd bekend, maar wie garandeerde 'in den vreemde' die positie?"

³ Willem Spann: "Onderzoek in het archief van de 'Broeders van Voorhout', uitgevoerd door Loes Hermans, heeft uitgewezen, dat er in die periode in het door de bezetter gevorderde en sinds oktober 1944 als noodziekenhuis gebruikte internaat Harreveld nog ongeveer 20 broeders werkzaam waren. Onder het keukenpersoneel was in elk geval broeder Gregorius, maar het is niet zeker, of hij of een ander mijn 'redder' is geweest."

en heb het moeten weten... Verder was er de drukte van de juist toen in gang gezette bevrijding, met alle drukte eromheen van alsmaar aanrollend militair materieel (ik ben nog naar de plek gevluucht waar mijn ouders zaten om wat te kunnen rusten) en de sensaties die de bevrijding met zich bracht. Ik herinner me nog levendig dat we in 'onze straat' opeens een onbekende man zagen van wie werd verteld, dat hij – een Jood – jarenlang verstopt had gezeten in de gevel van een van de huizen waar wij elke dag voorbijkwamen...

Eenmaal terug in het 'gewone leven' in Lichtenvoorde, werden mij enkele dingen over ons – Millingenaren – soms pijnlijk duidelijk. De kerk, waar wij natuurlijk traditioneel trouw heen gingen, verraste ons niet: ze leek in veel opzichten op onze eigen Millingse kerk (zelfde architect!). Of we ooit naar de (fraters)school zijn geweest weet ik niet meer. Wél stond ik als Millingenaar vreemd te kijken toen een agent me er op aansprak, dat ik 'op de stoep reed'. In mijn verbouwereerdheid wist ik (naar waarheid) niets anders uit te brengen dan: "Wij hebben in Millingen geen stoepen!"

Inmiddels schijn ik in mijn uren op bezoek bij de kleermakersfamilie Te Vruchte plezier te hebben gehad in het knutselen van altaartjes uit overgebleven kantwerkresten. Ik kreeg – ook al in Harreveld – brieven van neef Wim Jzn., seminarist in Hageveld, en hoorde verhalen over 'Pater' Te Vruchte. Met andere woorden: *er groeide wat*. Wat ik in elk geval met klem wil tegenspreken is het verhaal, in de familie verspreid, dat ik bij mijn ongeluk in Lichtenvoorde zou hebben beloofd, priester te worden als ik zou genezen. Daar staat mij echt niets van bij!

Eenmaal weer in Millingen (ergens in mei)....

Het noodziekenhuis in Harreveld

In *Het oorlogsdagboek van Fie Kruijper*, is op blz. 57 en 58 een beschrijving opgenomen van het noodziekenhuis in Harreveld:

"Op 't eigenlijke noodziekenhuis, 't vroegere rijksopvoedingsgesticht voor jongens, heerscht een heel andere stemming. 't Gesticht (vroeger 't kasteel waar de freule van Dort woonde) ligt daar zoo mooi met die grachten eromheen. Als je de brug over bent, zie je meteen al de ellende

die daar heerscht: patiënten wier arm of been is afgeschoten, op krukken proberend zich voort te bewegen, menschen die blind zijn, hun hoofd verwond hebben, veel afgekeurde maagpatiënten die eerst in Holland zijn opgepikt en nu weer hier terecht komen, vrouwen die moesten evacueren, maar vanwege hun gezegende staat niet meer verder kunnen en hier hun zware uur moeten afwachten, 't is in één woord verschrikkelijk. Je krijgt echt 't gevoel dat Jezus er weer eens op aarde moest komen om al die ongelukkigen te zegenen. Nood leert bidden, iedereen bidt nu meer als anders, maar soms kun je beginnen te twifelen en je afvragen of deze angstige tijd nu nooit van ons wordt afgewend.

Er liggen een kleine 1000 patiënten, waarvoor heel weinig medicijnen en verbandmiddelen ter beschikking zijn. Je moet bewondering hebben voor al 't verplegend personeel dat daar dag en nacht in de weer is. De Heeren doctoren en operateurs uit 't Elisabethgasthuis, Arnhem, Diaconessen uit Arnhem, Eerw. Zusters uit Millingen, Eerw. Zusters uit Gennep met doctoren. Iedereen die maar wil helpen wordt als verpleegster aangenomen. Er zijn b.v. geen bordjes voor de patiënten om hun brood op te leggen, ze krijgen hun portie maar zoo op de hand en leggen het op hun vieze grijze molton paardendekens neer. Vreselijk onhygiënisch en onsmakelijk. Geen hoofdkussens van kapok of veeren, neen een soort hooi of zeegras om hun zeere hoofd op neer te leggen. Verbandgaas is er bijna niet, terwijl dit juist zooveel nodig is voor de patiënten die door beschieting en bombardementen soms zulke vreeselijke vleeschwonden hebben. Waterleiding is er niet, electriciteit mag meestal van de Duitschers niet gebruikt worden, zoodat in deze donkere dagen alles met waslichtjes moet worden klaargespeeld."

Gedenksteen Jongenshuis Harreveld; nu in opslag bij het museum van de broeders in Voorhout
Foto: Henk Hanselman

Verslag presentatie 'Bomen over bomen' van Carel ten Have

Door Martin Huinink

Het leek het bestuur een goed idee om iemand met kennis van historische bomen te vragen in Lichtenvoorde een presentatie te geven, want In Oost Gelre staan meerdere bomen die herinneren aan vroeger, zoals bomen die ooit stonden langs nu verdwenen zandwegen of bij inmiddels verdwenen boerderijen.

Op 26 november 2019 heeft Carel ten Have deze presentatie gegeven. De heer Ten Have is boomdeskundige en lid van de Bomenwacht Oost Gelre. De Bomenwacht adviseert de gemeente over bomen en werkt o.a. ook aan herstel en behoud van landschapselementen in de gemeente. Dit laatste doet de Bomenwacht samen met andere organisaties in de gemeente.

De heer Ten Have is zijn werkzame leven begonnen in een tijd dat boomchirurgie nog maar net in opkomst was. Met trekstangen werden bomen bijeengehouden. Rotte plekken in bomen werden uitgefreesd tot op het gezonde hout en allerlei middeltjes werden uitgeprobeerd om verdere verrotting te voorkomen. De goede intenties waarmee dat gebeurde, zijn uiteraard lovenswaardig, maar men is daar toch wat van teruggekomen. Carel ten Have is van boomchirurg geworden tot boomverzorger. Dit veranderde inzicht heeft namelijk te maken met het feit dat bomen namelijk vaak vanzelf blijken te herstellen als zij schade hebben opgelopen. Bij een van de vele foto's die werden getoond, merkte hij dan ook droogjes op: *'Als er toen geen boomchirurg bij was gehaald..... dan had de boom er nu een stuk beter bij gestaan'*.

Een boom die in goede omstandigheden verkeert, kan lang blijven staan. Een van de adviezen die de Bomenwacht aan de gemeente geeft is: Plant liever één boom die voldoende ruimte heeft, dan meerdere bomen dicht op elkaar. De grond mag ook niet te dicht zijn. Als een boom in dichte grond in een te klein gat wordt geplant, kan hij zijn wortels niet goed uitspreiden. Bovendien gaat een gat in een

ondoortalende laag werken als een afvoerput, waarin het regenwater te lang blijft staan.

Overigens blijkt een nieuw aangeplante boom in de bebouwde kom tegenwoordig niet veel langer dan 20 tot 30 jaar mee te gaan. Altijd moet er wel op enig moment een sleuf langs de boom gegraven worden voor kabels of leidingen of moet een straat heringericht worden. Verder is niet elke boom geschikt voor elke plaats. Op de Markt hebben in het verleden tulpenbomen gestaan, bomen die hun takken wijd uitbreiden. Lang voordat ze aan het natuurlijk eind konden komen, waren deze bomen dan ook al niet meer te handhaven.

Bij de planning van het industrieterrein het Lindenbrook in Lichtenvoorde had men het idee om een groen industrieterrein te maken met veel bomen. Op de kavels van de ondernemers staat echter bijna niets. Voor de ondernemers onder de toehoorders maakte de heer Ten Have gebruik van de gelegenheid om op hen een beroep te doen om ook zelf bomen aan te planten op hun bedrijfsterreinen.

Als bomen staan op een gunstige plek waar weinig verandert, kunnen ze erg oud worden. Maar oude bomen zijn juist ook weer erg kwetsbaar, als de omstandigheden wijzigen. Het betekent vaak het begin van het einde voor een boom wanneer

- er langs de boom een weg wordt verhard;
- er door de boomwortels wordt gegraven;
- er bronbemaling in de omgeving plaatsvindt;
- er in de omgeving woningen gebouwd worden en de nieuwe bewoners zo'n grote boom toch wel eng of lastig vinden;
- er zonnepanelen worden gelegd op een dak en de boom aan de zuidzijde staat;
- er een woning wordt verkocht en de nieuwe bewoners hun tuin herinrichten;
- mensen met de beste bedoelingen maar met onvoldoende deskundigheid iets doen aan bomen, zoals te rigoureuus snoeien,

waardoor er opeens te veel zonlicht op de stam valt.

Er werden enkele foto's getoond van iepen, die door de iepziekte waren aangetast. Deze ziekte wordt veroorzaakt door een schimmel, die wordt verspreid door een kevertje. Het is mogelijk om iepen in te enten met een ander soort schimmel, waardoor een latere besmetting met de iepziekteschimmel niet meer hoeft te leiden tot het afsterven van de boom. Ook hier dus geen boomchirurgie maar boomverzorging.

De eigenaar van een boom heeft een zorgplicht. Hij moet het redelijk mogelijke doen om te voorkomen dat een boom schade zal veroorzaken. Het kan nodig zijn dat hij daarvoor een deskundige inschakelt. Die zal de boom eerst alleen op het oog beoordelen. Die beoordeling is niet altijd mogelijk vanaf de grond. Soms zien takken er van beneden nog gezond uit, maar zijn ze aan de bovenkant toch ernstig aangetast door zwammen. Ook moet bekeken worden of de boom van binnen niet te hol is. Wanneer die inspectie daar aanleiding toe geeft, zal een nader onderzoek moeten plaatsvinden. Door trekproeven bijvoorbeeld of met apparatuur, waarmee met behulp van geluidsgolven kan worden gemeten hoe een boom er aan de binnenkant uitziet.

Als niet kan worden vastgesteld dat een boom nog veilig is, wordt hij geveld. Achteraf kan dan blijken dat de boom toch nog wel een aantal jaren had kunnen blijven staan. Soms ook wordt een boom geveld omdat de eigenaar niet langer de kosten van een regelmatig onderzoek wil dragen.

De heer Ten Have liet ook nog een staatje zien, waaruit het belang van verschillende bomen

voor diverse soorten insecten blijkt. De Amerikaanse eik, een boom die van nature niet in Nederland thuishoort, is van nut voor 12 soorten dieren. Boomsoorten die wel van nature in Nederland thuishoren daarentegen hebben nut voor vele tientallen tot zelfs wel meer dan 400 soorten insecten.

Bomen zijn bovendien van belang omdat zij zuurstof leveren en fijnstof afvangen. Tijdens de lezing wilde de heer Ten Have vooral laten zien hoezeer bomen beeldbepalend kunnen zijn. Vaak zijn wij ons daarvan nauwelijks bewust. Dat is zichtbaar aan het straatbeeld van de Patronaatsstraat vóór en nadat de grote kastanje bij Heusinkveld verdween.

Na de pauze vertoonde de heer Ten Have een groot aantal foto's van bomen, vroeger en nu: bomen die inmiddels zijn uitgegroeid tot grote monumentale bomen, maar ook bomen die nu door snoei, ouderdom of bliksemingslag zijn teruggebracht tot een schim van wat ze ooit waren. Ook zag men bomen die inmiddels zijn verdwenen. Van veel van die verdwenen bomen is bekend waardoor die aan hun einde zijn gekomen.

De presentatie werd afgesloten met twee zwart-witfilmmpjes: een filmpje hoe vroeger boomstobben in De Schans werden verwijderd en een over de borstelfabriek van Weijnenborg. En daarmee kwam een einde aan een goed geslaagde avond.

Dit stuk heeft ook op de website van de vereniging gestaan. Degenen die geïnteresseerd zijn in het werk van de Bomenwacht Oost Gelre kunnen terecht op de website <https://www.bomenwacht-oostgelre.nl/>.

Bijenteelt in Lichtenvoorde (aanvulling)

Door Benno van Lochem

Bij de opmaak van de vorige periodiek nr.76 zijn er enkele grotere stukken tekst verdwenen uit het hierboven genoemde artikel. Ik wil ze u niet onthouden en daarom hebben wij ze hier onder geplaatst met de uitleg waar ze eigenlijk behoorden te zitten in het artikel.

Het eerste stuk behoort op blz. 16 net onder de beide foto's.

De jaarvergadering van de bijenteeltvereniging, ook de VBBL genoemd, van 4 januari 1937 stond onder leiding van secretaris J. van Lochem. Uit het jaarverslag van de secretaris bleek dat het ledental met een vijftal was toegenomen waardoor het totaal aantal leden nu op 43 personen kwam. Aan bijensuiker was totaal 4025 kg omgezet. Ondanks de vrij grote uitgaven die de vereniging dit jaar moest doen voor de aanschaf van gereedschap, bleef er toch een klein batig saldo over. Tot de leden van de controlecommissie werden benoemd B.Th. Immink, H. van Riezen en L. Doornink. Deze heren zullen de penningmeester controleren en daarvan verslag doen. Het voorstel van het bestuur om geen huur meer te vragen voor de waspersen, werd door de vergadering unaniem aangenomen. Ook het voorstel om in Lichtenvoorde een depot voor bijenartikelen te vestigen werd aangenomen. Daardoor zal het bestaande depot in Aalten worden opgeheven. De contributie werd vastgesteld op fl 1,50 per lid. Vervolgens ging men over tot de verkiezing van een voorzitter, wegens het vertrek van de heer Hulshof. Na meerdere stemmingen werd de heer H. Riezen benoemd.

Bij de foto van Willem Hegeman op blz. 18 hoort onderstaand stuk.

Willem Hegeman (Diekas Willem 1889-1993) was reeds bij leven een legende. Hij leerde het imkervak van zijn vader Bernardus (*1847), die in 1903 vanuit Didam in Vragender kwam wonen. Van hem leerde hij ook het vlechten van bijenkorven en na zijn 70ste jaar demonstreerde hij op braderieën overal in de omgeving deze vaardigheid. Hij stond ook aan de wieg van de 'Stichting Marke Vragenderveen'. Al in 1943 zette hij zich in voor het behoud van het Veen en was tevens een van de eerste gidsen die er grote groepen mensen rondleidde. Tot zijn 93ste jaar was hij als gids actief. Willem Antonius Hegeman werd 104 jaar oud. Hij was een natuurmens met een rijke levenservaring. Foto collectie Benno van Lochem

Het laatste stukje behoort op blz. 19 net onder de zin: 'Ook zij pakten net als de landelijke bonden onafhankelijk van elkaar de draad weer op'.

De Vereniging tot Bevordering der Bijenteelt afd. Lichtenvoorde had als bestuur: voorzitter J.B. Olijslager, secretaris J. van Lochem en penningmeester G.J. ten Holder. Op één van de eerste naoorlogse bijen- en honingmarkten in de Achterhoek kwam de vereniging goed voor de dag. Op 27 september 1947 behaalde J.H. Hahné uit Vragender de 2de prijs bij de ronde korven. De juryprijs voor honing bij de kasten werd door J. van Lochem gewonnen, terwijl J.B. Olijslager de eerste prijs won. J. Hahné uit Lichtenvoorde kreeg de eerste prijs in bijenwas.

Op 26 augustus 1952 werd gevierd dat J. van Lochem 25 jaar secretaris was. Onder de genodigden waren het hoofdbestuurslid G.J.A. Meijer uit Babberich en afgevaardigden uit de afd. Aalten en Varsseveld. Uit handen van de voorzitter J.B. Olijslager kreeg de jubilaris een polshorloge. Namens het hoofdbestuur sprak de heer Meijer, die hem ook de bronzen imker medaille opspelde. Lang heeft deze vereniging in Lichtenvoorde bestaan maar uiteindelijk is het tot een samenwerkingsverband gekomen met de gelijknamige bijenvereniging in Varsseveld. Op 1 januari 2006 ontstond de Nederlandse Bijenhoudersvereniging (NBV) uit de voormalige Vereniging tot Bevordering der Bijenteelt, de NCB-ZLTO (Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond - Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie) en de LLTB (Limburgse Land- en Tuinbouwbond). In 2018 kwamen alle imkerverenigingen (dus ook die van de ABTB) onder de overkoepelende organisatie Imkers Nederland.

Historisch Geografisch Informatiesysteem (HisGIS)

Door Martin Huinink

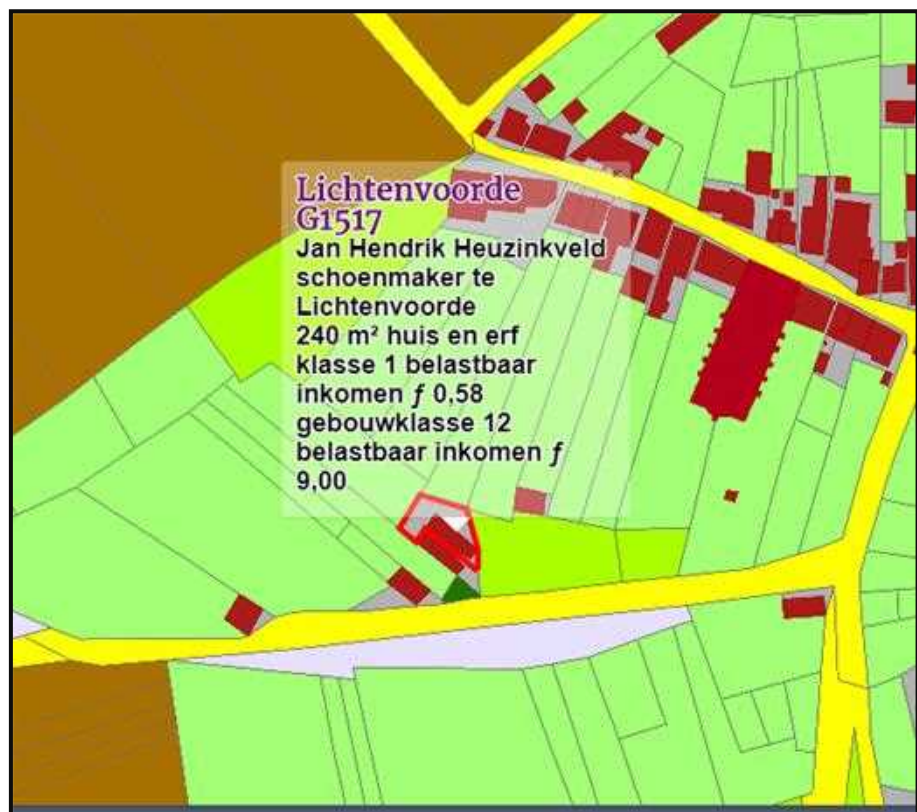
In de jaren voor 1832 werd het Kadaster ingesteld en werden alle percelen grond ingemeten. Misschien zou u wel eens willen weten wie rond 1832 de eigenaar was van het perceel waarop nu uw woning staat. Of waar het perceel toen voor werd gebruikt en of er toen al bebouwing was. Als het perceel in Gelderland ligt, is deze en andere informatie gemakkelijk opzoeken op <https://hisgis.nl/kaartviewer/gelderland/>. Hoe eenvoudig dat werkt, wordt in dit artikel uitgelegd.

Wat is HisGIS?

His staat voor historisch en GIS voor Geografisch Informatie Systeem. HisGIS is bedoeld voor ieder met interesse in kaarten, historie, huizen, namen, genealogie en grondbezit. HisGIS wordt sinds 1 december 2019 samen gedragen door het Humanities Cluster (HuC) van de KNAW en de Fryske Akademy (FA). De ontwikkeling van HisGIS wordt mede mogelijk gemaakt door diverse projectsubsidies van

de zijde van provincies en gemeenten, het HuC, Clariah Plus, en de FA.

Met HisGIS kunt u bijvoorbeeld vinden dat op het kadastrale perceel gemeente Lichtenvoorde G 1517 aan de huidige Patronaatsstraat een woning stond, eigendom van de schoenmaker Jan Hendrik Heuzinkveld. U kunt op uw scherm ook zien welk gebruik van de omliggende percelen gemaakt werd en welke omgeving er verder nog in de omgeving stond.

Hoe werkt het?

De site werkt als volgt: u opent de site met <https://hisgis.nl/kaartviewer/gelderland/>. De site toont dan een kaart van Gelderland met

daarop alle in 1832 ingemeten percelen. Lichtenvoorde was in 1832 nog erg klein, de kaart is grijs en bevat geen plaatsnamen. U zult daarom om een bepaald perceel te vinden, wel

eerst moeten inzoomen. Rechtsboven op de kaart staat een [+] en een [-]. U kunt hiermee in- en uitzoomen

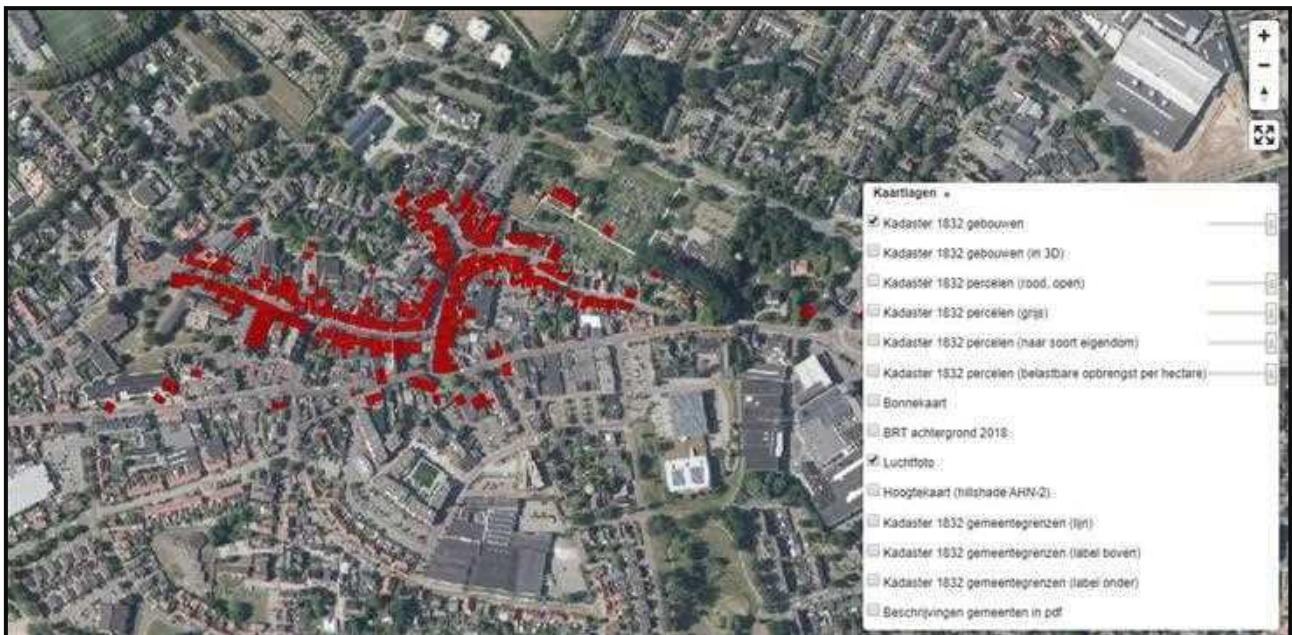
In de rechterbenedenhoek staat een witte balk met het woord 'Kaartlagen' Door op die witte balk te klikken klappt een venster open waarin diverse 'kaartlagen' staan vermeld. U kunt die afzonderlijk of in combinatie met elkaar

aanvinken. Als u de site opent, is standaard alleen de kaartlaag 'Kadaster 1832, percelen (grijs)' aangevinkt. Om een perceel snel te vinden, is het handig om een kaartlaag aan te vinken die de actuele situatie weergeeft. U kunt dan bijvoorbeeld 'BRT Achtergrond 2018' en/of 'Kadaster 1832 gemeentegrenzen' aanvinken.

Om de huidige situatie met de toenmalige situatie te vergelijken kunt u kiezen voor de kaartlaag 'Luchtfoto'. Op onderstaande schermprint

zijn de kaartlagen 'Luchtfoto' en 'Kadaster 1832 Gebouwen' aangeklikt.

Een goed beeld van de situatie anno 1832 geeft een combinatie van de kaartlagen 'Kadaster 1832 Gebouwen' en 'Kadaster 1832 percelen

naar soort eigendom'. Hierna staat een schermprint.

En zo zijn er nog een aantal kaartlagen, bijvoorbeeld de ‘Bonnekaart’, van omstreeks 1900. De officiële naam luidt ‘Chromotopografische Kaart des Rijks’. Die kaarten staan echter beter bekend als de Bonnekaarten of

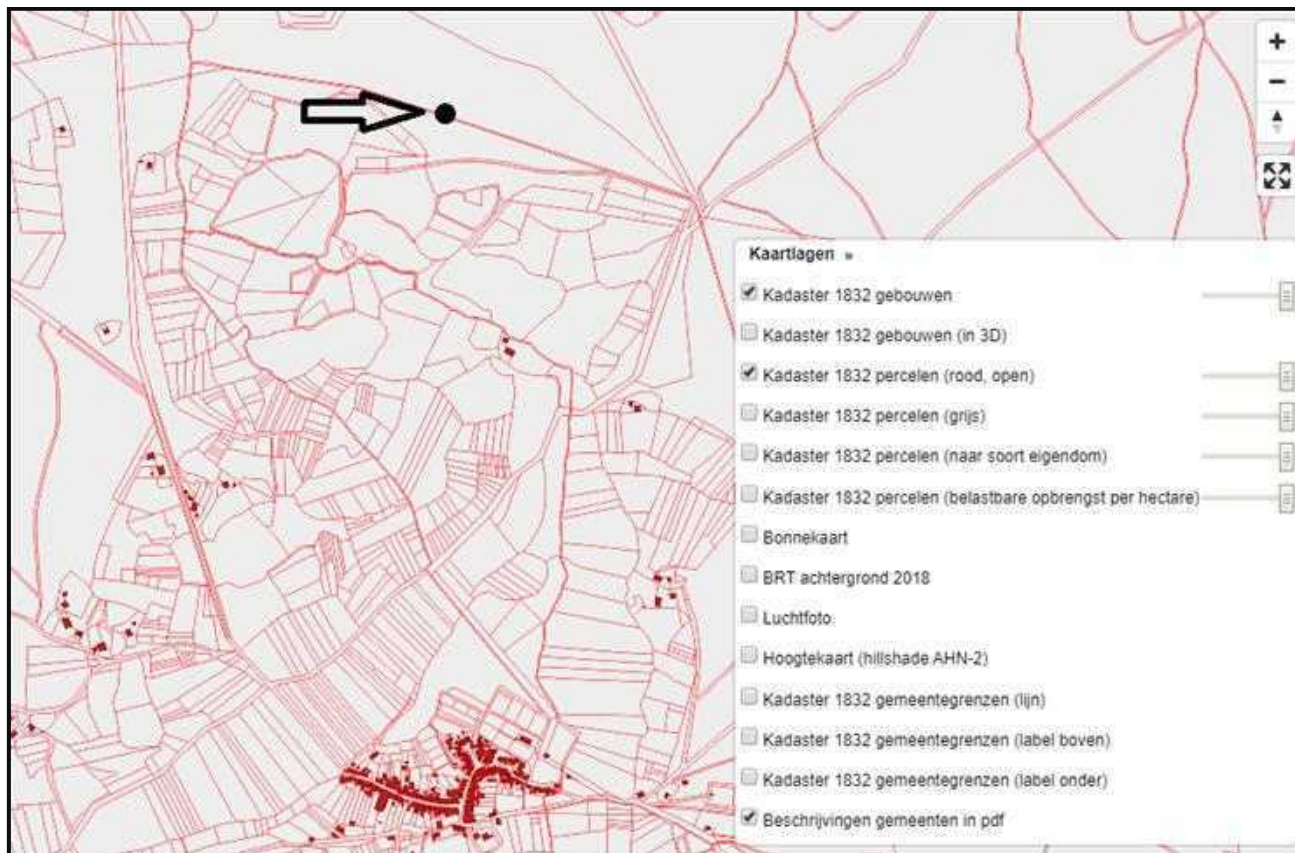
Bonnebladen, naar de Fransman Bonne die de gekozen projectievorm heeft ontwikkeld. Ze vormen een goede bron van informatie over het landschap tijdens de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

Beschrijvingen gemeenten (Stichting Kadastrale Atlas Gelderland)

Rechtsonder bij de kaartlagen is ook nog opgenomen: ‘Beschrijvingen gemeenten (Stichting Kadastrale Atlas Gelderland)’. Wanneer u dit aanklikt, verschijnt een zwarte stip op de kaart aan de Voshuttendijk, iets ten noordoosten van de rioolwaterzuivering. Bij het inzoomen op een ander deel van de kaart, verschuift deze punt niet mee! Deze punt kan worden aangeklikt en opent dan een PDF-bestand met een

aanvullende beschrijving van de kadastrale gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde uit 1831. In dit PDF-bestand wordt onder meer uiteengezet hoe indertijd de exacte begrenzingen van de gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde vastgesteld werden en hoe de landmeters te werk zijn gegaan om de percelen op te meten en in te tekenen. De tekst wordt geïllustreerd met foto's van situaties in Groenlo en Lichtenvoorde.

Het PDF-bestand bevat onder meer een bijlage met het proces-verbaal van de grensbepaling van de gemeente Lichtenvoorde. Bij die grensbepaling werden de exacte begrenzingen van de gemeente vastgelegd door landmeters op aanwijzing van burgemeester J.H.A. Van Basten Batenburg en de heren A.C. Buijnink en J.E.P. Wijnveldt namens de gemeente Lichtenvoorde en door de respectievelijke burgemeesters, gemachtigden en aanwijzers van de buurgemeenten Zelhem, Ruurlo, Beltrum, Groenlo, Winterswijk, Aalten en Varsseveld.

Ook is er een overzicht van degenen met het meeste grondbezit in Lichtenvoorde in die jaren:

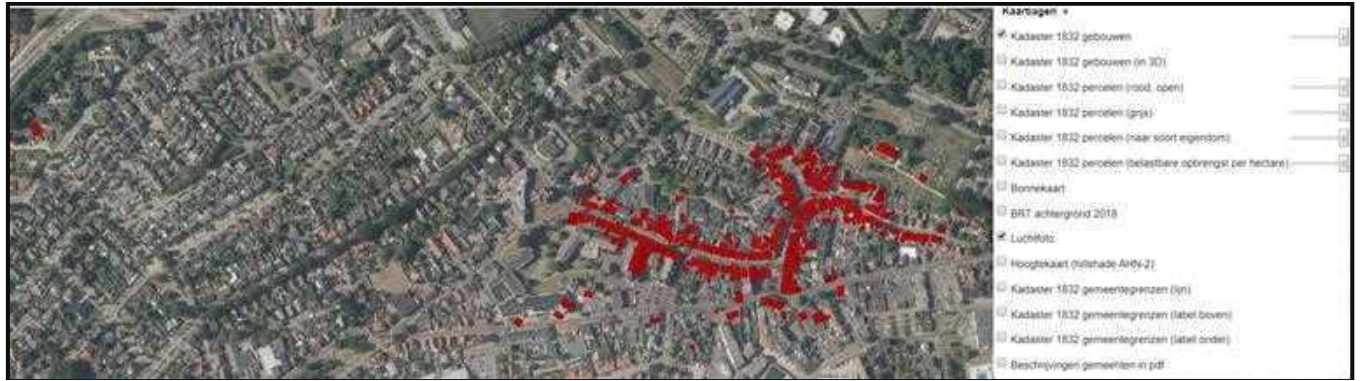
De situatie anno 1832

Hieronder een luchtfoto van Lichtenvoorde, met een schermprint van de situatie anno 1832. Bij de oriëntatie kan misschien helpen dat zowel op de luchtfoto's als op de situatie anno 1832 de bebouwing uit 1832 is aangegeven.

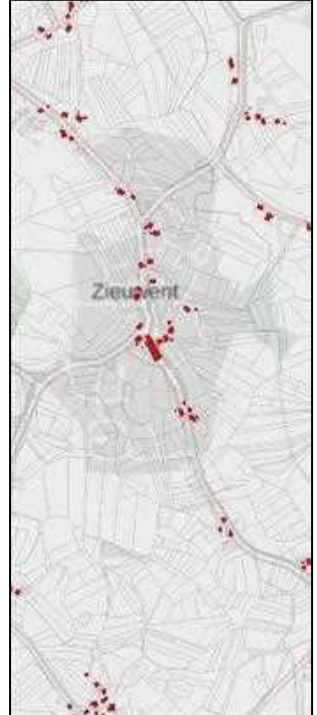
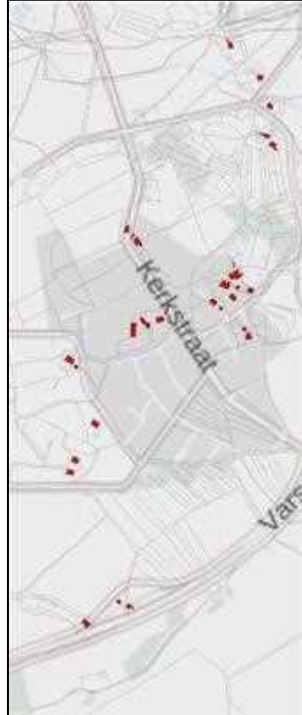
- Marke van Lichtenvoorde..... 4514.32.19 ha
- J.J. van Raesfelt 116.71.90 ha
- J.H.A. van Basten Batenburg..... 45.10.50 ha
- F. Brevink (Rhede Pruisen) 41.86.25 ha enz.

De meeste grond was dus nog in bezit van de marke Lichtenvoorde. De markegronden waren de heide- en andere niet ontgonnen gronden, die gezamenlijk gebruikt werden. Enkele decennia later in de 19e eeuw zijn die markegronden verdeeld

En, zoals hiervoor vermeld, is het steeds mogelijk om op uw computer afzonderlijke percelen aan te klikken, om te zien wie daarvan in 1832 de eigenaar was.

En de bebouwing ter plaatse van andere kerkdorpen in de voormalige gemeente Lichtenvoorde.

Project “Een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek”

Introductie door Martin Huinink

Het Gelders Genootschap is opgericht in 1919 en is een vereniging met 55 overwegend Gelderse ledengemeenten. De vereniging adviseert gemeenten en anderen onder meer over bouwplannen, welstand, behoud en herbestemming van historisch erfgoed, landschap, erven, landgoederen, buitenplaatsen en meer in het algemeen over de kwaliteit van de leefomgeving. Het Gelders Genootschap is momenteel bezig met het project ‘Een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek’. In dat kader moet onderstaande oproep van het genootschap gezien worden. Er volgen aansluitend nog twee artikelen over historische interieurs in Lichtenvoorde.

Oproep: een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek

Wist u dat oude vloeren, lambriseringen, plafonds, schouwen, glas-in-loodramen, houtsnijwerken en tegeltableaus goede verhalenvertellers zijn? Deze historische interieuronderdelen vertellen ons namelijk veel over de eerdere bewoners van een pand én hoe zij dit gebruikten. Samen met de eigenaren van historische panden maken we het verhaal van het Oost-Achterhoekse interieur graag compleet. In opdracht van de gemeenten Aalten, Oost Gelre en Winterswijk is het Gelders Genootschap met het project 'Een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek' gestart.

Deze drie gemeenten inventariseren welke historische interieurelementen bewaard zijn gebleven in de Oost-Achterhoek. Dit overzicht zal nieuwe informatie opleveren over wat kenmerkend is voor onze regio. Interieurs zijn een onlosmakelijk onderdeel van ons cultureel erfgoed en dat is iets waar we trots op mogen zijn. Het gaat niet om meubels of huisraad, maar om vaste interieuronderdelen zoals vloeren, ramen en schouwen in woonhuizen en in panden met een religieuze, agrarische of industriële bestemming.

Met behulp van het overzicht zullen de gemeenten beter in staat zijn om eigenaren te ondersteunen in het toekomstbestendig maken van hun interieurs. De vraag daarbij is echter: Aan wat voor informatie en kennis heeft u als eigenaar behoefte? In 2020 worden bovendien twee workshopbijeenkomsten georganiseerd waarin aandacht wordt besteed aan vragen over het onderhoud van interieurelementen, bijvoorbeeld de restauratie van geschilderde houtimitatie op kastenwanden of het onderhoud aan tegelvloeren. Ook zijn we voor deze workshops op zoek naar eigenaren die graag hun ervaringen met het restaureren van een historisch interieur willen delen.

Met het project willen wij elkaar inspireren zorgvuldig met dit kwetsbare onderdeel van ons culturele erfgoed om te gaan. Wilt u meehelpen door panden aan te dragen, waarvan u weet dat er zich nog interessante interieuronderdelen in bevinden? Of wilt u als eigenaar uw ervaringen delen? Neem dan contact op met Marlieke Damstra via m.damstra@geldersgenootschap.nl. Op de website www.erfgoedooostachterhoek.nl kunt u zich bovendien aanmelden voor de nieuwsbrief.

Fabrieksinterieurs Hulshof en HERWALT

Door Eva de Bruijne¹

Leerlooierij Koninklijke Hulshof's Vereenigde Fabrieken is een begrip in Lichtenvoorde. De leerindustrie was hier lange tijd de belangrijkste industrie. Omstreeks 1876 bereikte deze met vijf ambachtelijke looierijen haar hoogtepunt. Begin twintigste eeuw stapten enkele looierijen over op industriële productieprocessen. De enige nog in het oorspronkelijke gebouw gevestigde leerlooierij die hiervan is overgebleven, is Koninklijke Hulshof's Vereenigde Fabrieken, tegenwoordig in bezit van Vitelco Leather.

Hendrik Antonius Hulshof stichtte zijn leerlooierij in 1876 aan de Broekboomstraat te Lichtenvoorde. Hier werden de huiden uit de vleeshouwerij van zijn vader Herman Hulshof tot leer verwerkt. Omdat de zaken in de fabriek van Hulshof goed liepen, vestigde het bedrijf zich in 1897 definitief in een groter pand. Dit lag aan de zogenaamde 'Driehoek', het punt waar de Dijkstraat, de Vragenderweg, de Lievevelderweg en de Aaltenseweg samenkomen. Een brand verwoestte in 1919 een groot deel van het pand. Dit leidde tot de bouw van een nieuw hoofdgebouw met een opvallende wassertoren. Deze nieuwbouw – een traditioneel bakstenen gebouw – werd in 1920 in gebruik genomen en staat er vandaag de dag nog steeds.

Het statige exterieur van de fabriek van Hulshof is bekend bij inwoners van Lichtenvoorde, maar het interieur dat zich erin verschuilt, is minder bekend. Hoewel de machines in de looierij logischerwijs meermaals zijn vernieuwd, is de structuur van het pand sinds 1920 grotendeels ongewijzigd gebleven.

Opvallend in het interieur is het trappenhuis. Wanneer werknemers uit de werkruimtes kwamen en de trap op en af gingen, betekende dit een overgang van puur praktische interieurs naar een ruimte waar decoratie een rol speelt. De trap is voorzien van sierlijk gietijzeren

hekwerk met gedraaide, elkaar kruisende stijlen en rozetten. De zon verlicht het trappenhuis door oranje en paars gekleurde glas-in-loodvensters in de stijl van de Amsterdamse School. Op een van de door de Haagse glazenier Hans Liefkes ontworpen vensters is Herman B.A. Hulshof afgebeeld. Hij was de zoon van de stichter van de fabriek en in de periode van de nieuwbouw directeur.

H.A. Hulshof stichtte naast de leerlooierij ook een schoenmakerij waar het leer werd verwerkt. Deze was gevestigd in een gebouw naast de leerfabriek. In 1925 werd de schoenfabricage stopgezet. Enerzijds vanwege financiële problemen en anderzijds omdat de concurrentie geen leer meer bij Hulshof afnam. Nadat het pand tien jaar leeg had gestaan, besloot zoon Herman B.A. Hulshof opnieuw het eigen leer te verwerken. Deze keer voor luxe damestassen, beurzen en portefeuilles. De Tassenfabriek kreeg de naam HERWALT, vernoemd naar Herman en zijn vrouw Waltera. Het bedrijf werd een groot succes in heel Nederland. Zo voorzag de Luchtvaartmaatschappij KLM al zijn stewardessen van HERWALT tassen.

HERWALT groeide snel en beschikte aan het begin van 1940 al over 275 eigen depots. Ongelukkigerwijs brak ook hier brand uit, en wel op 11 januari 1965. Een groot deel van het hoofdgebouw, de pakkerij en de magazijnen, ging verloren. Het nieuwe gebouw dat hiervoor in de plaats kwam, werd op 29 april 1967 feestelijk geopend.

Meer dan in de leerlooierij speelt ook hier glas een decoratieve rol in het interieur. Via een indrukwekkend glazen entreepoortaal met een raster van pastelkleurige vierkante ruiten met cirkelvormig reliëf, trad men de tassenfabriek binnen. Het trappenhuis is verder ter hoogte van de eerste verdieping voorzien van twee glas-in-loodvensters. Op het ene is het wapen

¹ Mevrouw Eva de Bruijne is freelance architectuur- en interieurhistoricus. Zij werkt mee als inventarisant bij het interieurproject Oost-Achterhoek van het Gelders Genootschap. Haar voornaamste interesseveld is interieur, kunstnijverheid en wooncultuur uit de 19e-21e eeuw.

van Lichtenvoorde afgebeeld en op het andere het wapen van de familie Hulshof.

Ook op de begane grond werden werknemers tijdens het werk omgeven door glas-in-loodvensters. De details in de halfronde vensters zijn in dezelfde oranje en paarse kleuren uitgevoerd als die in de glas-in-loodvensters in de leerlooierij. Om het kleurenspeel te verrijken, zijn de vensterbanken en omranding van de vensters betegeld met azuurblauwe keramische tegels. Dat deze tegelkeuze in de smaak viel, blijkt wel in de keuken op de begane grond. Hier zijn alle wanden bekleed met het azuurblauwe keramiek.

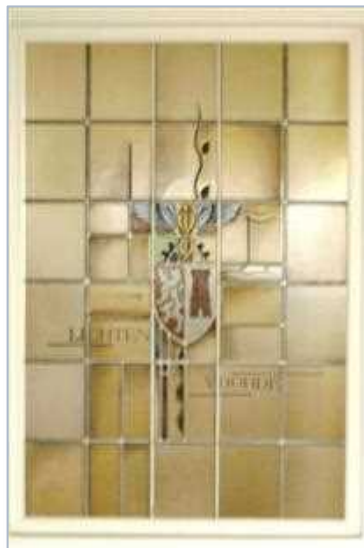
De HERWALT fabriek stapte begin jaren zeventig over op meubelleer en is tot 2017 in

bedrijf geweest. Sindsdien staat het pand leeg. Dat dit interieur niet is meegegaan met de mode, is een grote bijzonderheid! Zo hebben niet alleen het entreeportaal, de vensters en alle vloeren, trappen en deuren de lagen van de tijd doorstaan. Ook een Bruynzeel keukenblok met kastenwand en de met schrootjes beklede wanden in het voormalige kantoor van de directeur geven een typisch tijdsbeeld van het eind van de jaren zestig weer.

Literatuur:

Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde, de Lichte voorde, nr. 36 oktober 1997 en nr. 37 maart 1998

Foto's Gelders Genootschap / Eva de Bruijne

Pillen, een bijzonder boerderij-interieur uit het interbellum

Door Roger Crols¹

Boerderij Pillen

In het buitengebied ten zuiden van Lichtenvoorde bevindt zich een mooi in het landschap gelegen boerderijcomplex dat op het eerste gezicht niet direct opvalt. Niets duidt erop dat deze fraaie doch bescheiden boerderij in de oostelijke Achterhoek een van de best bewaarde boerderij-interieurs uit de jaren tussen de twee wereldoorlogen bevat. Het interieur

van de boerderij vertelt bij uitstek het verhaal van het boerenleven in die jaren en geeft een beeld van een plattelandscultuur die snel aan het verdwijnen is. Het boerderijcomplex heeft dan ook niet voor niets in 2001 de status van rijksmonument verkregen nadat het al in de jaren negentig een plekje op de gemeentelijke monumentenlijst had veroverd. In 2003 werd

¹ De heer Crols is als adviseur erfgoed en specialist jongere bouwkunst en wederopbouw werkzaam bij het Gelders Genootschap.

enige aandacht besteed aan onderdelen van het interieur in de publicatie *'Binnen bij Boeren'*. In november 2019 is het interieur van de boerderij geïnventariseerd in het kader van het project *'Een toekomst voor historische interieurs in de Oost-Achterhoek'*. De inventarisatie vond plaats door de auteur, lid van het projectteam, en studenten van de Radboud Universiteit in Nijmegen. In dit project zijn voor het eerst boerderijinterieurs in het oosten van ons land onderwerp van gedetailleerd onderzoek. In deze bijdrage wordt een beeld geschetst van Pillen, waar zowel de tijd heeft stilgestaan als ook in de loop der tijd enkele aanpassingen hebben plaatsgevonden ten behoeve van comfortverbetering met behoud van het bijzondere interieur.

Nadat de moeder van de huidige bewoners hun de boerderij had nagelaten, is er niets meer veranderd. De bijzonder gaaf bewaarde hallenhuiskoerderij is, evenals de naastgelegen varkensschuur, in 1926 gebouwd naar ontwerp van de aannemer B. Ebbers uit Barlo. Bij de bouw werd deels gebruik gemaakt van onderdelen van een voorganger. De oorspronkelijke erfaanleg waartoe o.a. een laantje met oude bomen behoort, is nog grotendeels aanwezig.

Een boerderij was en is in eerste instantie een bedrijf waar gewassen worden verbouwd of vee wordt gehouden. Meest al is er sprake van een viertal functies: ruimte voor vee, opslag voor oogst, voer en werktuigen, werkruimte voor het verwerken van producten en woonruimte voor de boer en zijn gezin. De laatste twee eeuwen is steeds meer aandacht besteed aan het wooncomfort van het boeregezin. Waar eerst sprake was van mens en dier in een ruimte, het zogenaamde voor Oost-Nederland kenmerkende los hoes, werd geleidelijk het wonen en werken gescheiden. Vanaf de negentiende eeuw kwam dit proces in een stroomversnelling. Met de komst van gas, water en elektriciteit in de wederopbouwjaren kwam het moderne comfortabele interieur tot stand zoals we dat nu kennen.

Art Nouveau

De boerderij behoort tot het hallenhuistype en is gebouwd met een rechthoekige plattegrond en voorzien van een zadeldak. De gevels van

de boerderij zijn opgetrokken in baksteen. Aan de detaillering is veel aandacht besteed. Zo worden de zijgevels afgesloten door bakgoten op gesneden klossen. Ook aan de vensters van het voorhuis van de boerderij is aandacht geschonken. Deze worden afgesloten door blinde gepleisterde segmentboogjes die voorzien zijn van zorgvuldig uitgevoerde florale decoraties in de trant van de Art Nouveau. Deze stijl was ten tijde van de bouw in de steden niet meer gangbaar maar floreerde nog op het platteland. Het entreeportiek in de voorgevel kreeg extra aandacht: hier vinden we op de gepleisterde wanden muurschilderingen met voorstellingen van een fluitspelend kind met hond. Opmerkelijk is de naastgelegen varkensschuur waarvan de voorgevel ontworpen is als betref het de gevel van een woonhuis. Ook hier zijn de vensteropeningen voorzien van versieringen als bij de boerderij.

Een modern woongedeelte

Het voorhuis is a.h.w. een tijdscapsule en geeft een uitzonderlijk goed beeld van de wooncultuur in boerderijen in de jaren twintig van de vorige eeuw. Na de Eerste Wereldoorlog werd het wonen veraangenaamd door het verschuiven van de grenzen tussen het bedrijfs gedeelte en het woongedeelte. Er kwam een steeds gedifferentieerder vertrekkenverdeling tot stand. Dit is goed te zien bij Pillen waar de nieuw gebouwde boerderij meer woon- en verblijfsruimten kent dan tot dan toe gebruikelijk was. Een van de nieuwe elementen was de gang. De voordeur kwam nu niet meer direct in het woonvertrek uit maar in een gang. Ook het streven naar meer huiselijkheid en hygiëne door een aparte woonkamer en keuken is zeer modern. Lange tijd werd gekookt en gewoond in hetzelfde centraal gelegen vertrek: de woonkeuken.

Het voorhuis bestaat uit een gang met een links hiervan gelegen (slaap-)kamer en een rechts hiervan gelegen woonkeuken en een naastgelegen derde vertrek. De gang eindigt in de eigenlijke keuken met fornuis, voorraadkast en kelder. Achter de keuken bevindt zich een spoelkeuken en vervolgens de deel.

De gang

Een gang was bij boerenwoningen tot het midden van de negentiende eeuw een relatief zeldzaam verschijnsel. Tot dan viel men meestal 'met de deur in huis'. Met het burgerhuis als voorbeeld werd een gang echter steeds gebruikelijker. Bij oudere boerderijen betekende dit dat een deel van de woonkeuken werd afgescheiden ten behoeve van de gang. Overigens werd de voordeur over het algemeen alleen gebruikt bij bijzondere gebeurtenissen als trouwerijen of begrafenis en voor de ontvangst van notabelen. In de regel ging men de boerderij binnen via de deel of zijdeur zoals bij Pillen nog steeds gebruikelijk is.

De gang van Pillen is hoogwaardig afgewerkt en heeft een terrazzovloer die waarschijnlijk is uitgevoerd door Monasso uit Aalten. Deze voor de eerste decennia van de vorige eeuw kenmerkende vloer was niet alleen in esthetische zin mooi maar ook eenvoudig te onderhouden en hygiënisch door het ontbreken van kieren. Dergelijke vloeren bestaan uit gepolijste in cement geperste stukjes marmer of steen en zijn in Nederland geïntroduceerd door uit Italië afkomstige terrazzowerkers. De gang is verder voorzien van een lambrisering afgewerkt met reliëfbehang. De glad gepleisterde wanden boven de lambriseringen zijn niet slechts geschilderd maar tevens voorzien van kleurige sjabloonschilderingen in Art Deco-stijl. Gezamenlijk zorgden de diverse interieuronderdelen voor een zekere luxe sfeer die samen met de andere elementen de welvaart van de bewoner weerspiegelde.

Woon- of mooie kamer

Kenmerkend voor de moderne boerderij is het gegeven dat de woonkeuken wordt verplaatst in de richting van het bedrijfsgebouw en dat op de plek van de vroegere woonkeuken de 'mooie kamer' ontstaat. In deze ruimte werd niet meer zoals voorheen geslapen of gekookt. Op de plaats van het fornuis bevond zich nu een kachel, die vanaf het midden van de negentiende eeuw in gebruik kwam. De kachel betekende een aanzienlijke comfortverbetering ten opzichte van het open vuur omdat nu de ruimte gelijkmatiger kon worden verwarmd. En in plaats van bedsteden bevonden zich nu op de

begane grond meerdere slaapkamers. De 'mooie kamer' kwam tot stand onder invloed van de stedelijke wooncultuur. De fraai afgewerkte en ingerichte kamer functioneerde aanvankelijk vooral als een representatieve ruimte die niet dagelijks werd gebruikt, maar alleen op zon- en feestdagen of als er belangrijk bezoek was.

Op de bouwtekening van Pillen wordt deze kamer nog aangeduid als keuken hoewel de inrichting en afwerking van het vertrek is uitgevoerd als 'mooie kamer'. Evenals de gang is de kamer voorzien van een lichte door een zwarte band omgeven terrazzovloer. Voorheen waren de vloeren van de boerenwoningen in de Achterhoek keitjes- of estrikenvloeren, later kansen- of potscheurenvloeren. Deze laatste zijn restproducten van de aardewerkindustrie. Een dergelijke vloerafwerking is karakteristiek voor de oostelijke Achterhoek en wordt vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw toegepast. Vanaf de late negentiende eeuw raken met kleurige cementtegels belegde vloeren in de mode. Kenmerkend voor de 'mooie kamer' is de toepassing van hout- en marmerimitatietechnieken. De eerste voor de deuren en de tweede voor de bruin gemarmerde schoorsteenmantel. De kamer van Pillen is voorzien van een beschilderde lambrisering en een bruin gemarmerde houten schoorsteenmantel met een betegelde stookplaats. Ook na de oorlog werden comfortverbeteringen aangebracht zoals de nu nog aanwezige gaskachel. Naast de schouw bevindt zich een servieskast. Opvallend is de aanwezige meubilering uit diverse perioden en nog aanwezige fotografische portretten van familieleden en kleinere objecten als lepelrekken. De van behangsels voorziene wanden herinneren nog aan een tijd dat dit voor woonvertrekken gebruikelijk was. Vanaf de jaren zeventig zijn in veel gevallen de wanden gepleisterd afgewerkt.

Zijkamers

Het comfortabele en huiselijke karakter van de woonruimten in het voorhuis blijkt ook uit de afwerking van de kleinere kamers. De rechterzijkamer is eveneens voorzien van een stookplaats met bijbehorende gemarmerde schoorsteenmantel. Het vertrek heeft bovendien een

zeldzame vloerafwerking. De houten vloer is beschilderd met decoratief patroon dat niet direct naar een houtsoort verwijst. Achter deze kamer bevindt zich een eenvoudige slaapkamer. De linker zijkamer betreft eveneens een slaapkamer. In het laatste kwart van de twintigste eeuw is er een trap naar de zolderverdieping gerealiseerd ten behoeve van de uitbreiding van het aantal slaapkamers.

(Woon-)keuken

De huidige keuken, op de bouwtekening aangeduid als bijkeuken, was een voor de bouwtijd nieuw vertrek. Het bevindt zich niet meer zoals voorheen centraal in het voorhuis maar aan de zijde van de linkerzijgevel dicht bij het bedrijfsgedeelte en is bovendien op het noorden gelegen. De situering op het noorden zorgde voor een betere natuurlijke koeling van het te bewaren voedsel. De keuken was van oudsher het belangrijkste vertrek in een boerderij. Deze ruimte wordt ook nu nog intensief gebruikt. De kamer heeft een in een visgraatpatroon gelegde kannenscheurvloer die afkomstig is van een oudere voorganger van de boerderij. De schouw heeft een houten betimmering en hangboezem. De achterwand en zijwanden zijn betegeld. Rechts van de schouw is een hoge keukenkast getimmerd. In de schouw staat een fornuis dat al in de oudere voorganger een belangrijke plaats innam. De wanden van de keuken zijn voorzien van een betegelde plint waarbij de in mangaan geschilderde tegels met voorstellingen van landschappen afkomstig zijn van de oudere voorganger. Dergelijke tegels zijn vooral toegepast in de eerste helft van de negentiende eeuw. Boven de lambriserings is een middels sjablonen geschilderd fries aangebracht. De provisiekelder met bovengelegen opkamer is bereikbaar via een schuifdeur in de keuken. De kleuren,

waaronder zachtgroene en okerbruine tinten, zijn kenmerkend voor de bouwtijd van de boerderij.

Overige ruimten

Achter de opkamer is de waskamer met een pomp met houten behuizing en spoelbak. De betegeling in deze ruimte is deels van later datum. De deel heeft in de zijbeuken nog de traditionele stallen voor koeien en paarden.

Een toekomst voor historische boerderijinterieurs

De instandhouding van een dergelijk interieur vereist veel kennis die binnen families vaak van generatie op generatie wordt doorgegeven. Soms is echter specialistische kennis vereist. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn bij herstel van hout- of marmerimitaties. Het project hoopt eigenaren en bewoners te ondersteunen door deze en de benodigde (vak)kennis en ambacht bij elkaar te brengen om samen eraan bij te dragen dat ook toekomstige generaties nog kunnen genieten van dit unieke erfgoed dat nauw met de identiteit van de Achterhoek is verbonden.

Literatuur / bronnen

- R. Crols, *'Erfgoed om te koesteren. Het historisch interieur van erf 'Pillen'*, Nieuwsbrief van de Stichting tot Behoud van Boerderij en Erf in Gelderland, 1(2002) 1(december), 3.
- Eloy Koldewey e.a. (red.), *Binnen bij Boeren. Wonen en werken in historische boerderijen*, Zwolle 2003.
- Kopie bouwtekening boerderijcomplex Pillen, archief Gelders Genootschap.
- Redengevende omschrijving rijksmonument nr.516273.

Afb.1 Voorgevel boerderij Pillen (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2005).

Afb. 2 Achtergevel boerderij met kenmerkende onderschoer waarbij de deuren terug liggen (foto Gelders Genootschap).

Afb. 3 Muurschildering portiek.

Afb. 4 Gedecoreerde boogtrommel boven een venster (foto's Gelders Genootschap).

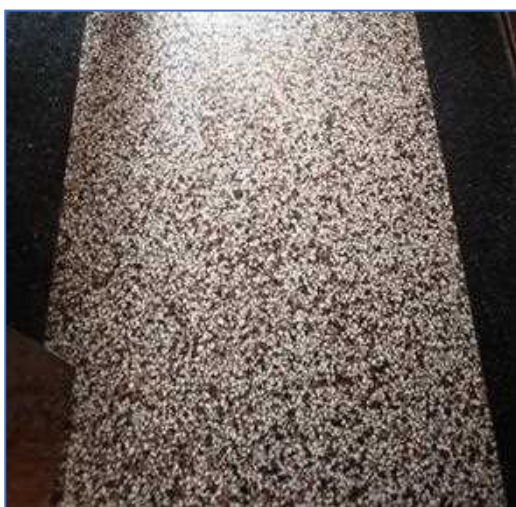
Afb. 5 Varkensschuur met als woonhuis vormgegeven voorgevel (foto Gelders Genootschap).

Afb. 6

Afb. 7

Afb. 8

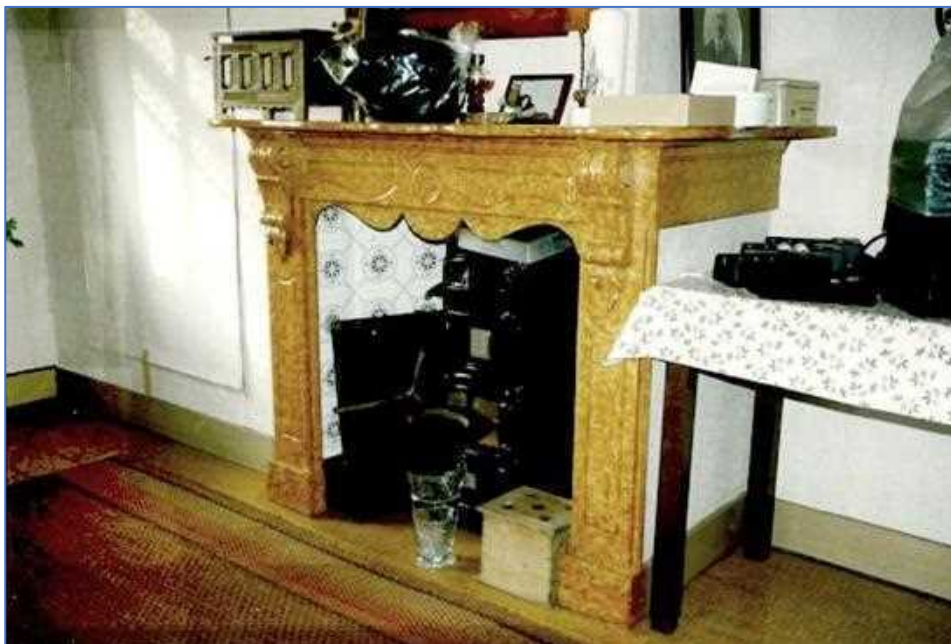

Afb. 9

Afb. 6 t/m 9 Details gang: sjabloonschilderingen uit de bouwtijd, tweekleurige terrazzovloer en lambrisering met reliëfbehang (foto's M. Slijkhuis).

Afb. 10 Mooie kamer met schoorsteenmantel voorzien van marmerimitatie en decoraties in neorenaissance stijl en Jugendstil (foto Gelders Genootschap).

Afb. 11 De in imitatietechniek beschilderde houten schoorsteenmantel in de rechter zijkamer (foto Gelders Genootschap).

Afb. 12 Geschilderde vloerafwerking van de rechter zijkamer (foto M. Slijkhuis).

Afb. 13 Keuken met fornuis afkomstig van de voorganger van de huidige boerderij evenals de in een visgraatpatroon met kannenscheuren belegde vloer (foto Gelders Genootschap).

De Coöperatieve Landbouwvereniging deel 1

Door Benno van Lochem

Inleiding

Naar aanleiding van één van de spraakmakendste nieuwsberichten van het afgelopen jaar, namelijk het bericht over de protesten van de boeren tegen het stikstofbeleid, vroeg ik mij af hoe de boeren het in de vorige eeuw aangepakt hebben. Hoe kwamen de boeren vroeger tot een gezamenlijk optreden in de landbouw? In dit artikel zal dus de eerste boerenbond in Lichtenvoorde worden beschreven. Deze bond is ontstaan uit de Geldersche Boerenbond.

Historie

Om aan de geschiedenis van deze organisatie te beginnen moeten we vooraf enkele verschillende dingen weten. Zoals hoe kwam het dat deze coöperaties ontstonden, wat was de oorzaak daarvoor? En welke organisatie zat hier achter? De landbouwcrisis in Europa tussen 1878 en 1895 ontstond als gevolg van de import van goedkoop graan en andere landbouwproducten uit de VS en Canada. Overproductie was het gevolg en dat had ervoor gezorgd dat de prijzen van landbouwproducten sterk daalden. Boeren die wilden overleven, moesten efficiënter gaan produceren. Om met minder landarbeiders toe te kunnen en dus op loonkosten te besparen, schaften grote boeren landbouwmachines aan, zoals zaai- en dorsmachines. Door deze mechanisering liep de werkgelegenheid terug. Hierop trok een groot deel van de plattelandsbevolking weg. Deels was dit richting de steden, maar een groot deel emigreerde ook naar het buitenland. De boeren die achterbleven waren zich ervan bewust dat ze meer samen moesten werken.

Nederland kende voor 1896 alleen provinciale maatschappijen van landbouw, die zich in 1884 hadden verenigd in *Het Nederlandsch Landbouw-Comité* (NLC). Dit comité, dat door de regering werd beschouwd als de officiële landbouwvertegenwoordiging, was amper in staat om voor de boerenbevolking op te komen. Critici stelden dat de landbouwmaatschappijen te weinig boeren organiseerden. De boeren zelf waren niet tevreden met dit orgaan. Op 31 januari 1896 werd in 'Musis Sacrum' te Arnhem de Nederlandse Boerenbond (NBB) opgericht. Op 27 november 1896 werd, eveneens in Arnhem, de oprichtingsvergadering gehouden van de Provinciale Gelderse

Boerenbond (PGB). De PGB sloot zich vrijwel direct aan bij de NBB. Het initiatief tot de oprichting van beide bonden was uitgegaan van J.L. Pauwen, L.F.C.H.M. ridder de van der Schueren en Th. Pruijs. Beide genoemde, maar ook andere provinciale boerenbonden, die vrijwel tegelijkertijd ontstonden, werden opgericht uit onvrede met het beleid van de provinciale landbouwmaatschappijen en hun overkoepelend orgaan, het Nederlandse Landbouw Comité (NLC). Tegen deze laatste organisaties bestonden de volgende bezwaren:

- de provinciale landbouwmaatschappijen werden voornamelijk bestuurd door notabelen en grootgrondbezitters, niet door de boeren;
- het NLC voerde geen krachtige landbouwpolitiek ten opzichte van de overheid, ondanks het feit dat zij in 1893 door de regering als representatief orgaan voor de Nederlandse landbouw was erkend;
- door het ontbreken van coöperaties werd te weinig aandacht geschonken aan de belangenbehartiging van de boeren.

De periode 1880-1914 werd gekenmerkt door de opkomst van de coöperatieve beweging die vooral in de agrarische sector een succes werd. Het idee was eenvoudig: door krachten te bundelen konden de boeren dingen voor elkaar krijgen die ze alleen nooit zouden kunnen bereiken. Zo konden zij kortingen bedingen bij de inkoop van kunstmest en veevoer, of landbouwmachines voor gezamenlijk gebruik aanschaffen. En door hun producten rechtstreeks naar de coöperatieve veilingen te brengen konden ze een hogere opbrengst krijgen.

Toen in 1912 bekend werd dat protestanten bezig waren om een eigen boerenbond op te richten, werd binnen de *Nederlandsche Boerenbond* en zijn regionale bonden de transformatie tot zuiver katholieke organisaties ingezet. In 1914 werd de *Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond* (NCB), hoewel de naam ongewijzigd bleef, een katholieke bond. Voortaan werd van alle afdelingen geëist dat zij op katholieke grondslag waren gevestigd en dat deze afdelingen alleen katholieken als leden zouden accepteren. In 1917 fuseerden de Overijsselse Boerenbond en de Geldersche Boerenbond tot de Aartsdiocesane *R.K. Boeren- en Tuindersbond* (ABTB). Deze bond viel onder de *Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (KNBTB). In 1918 komt het uiteindelijk ook tot de oprichting van de (protestantse) *Christelijke Boeren- en Tuindersbond* (CBTB). Boeren waren nu georganiseerd in katholieke, christelijke en neutrale bonden.

ABTB afdeling Lichtenvoorde

Op zaterdagavond 7 februari 1903 werd bij caféhouder Roes ('De Kikvors' Driehoek) in Lichtenvoorde een lezing gehouden door de heer ridder de van der Schueren uit Zevenaar. Zoals we al hadden gelezen was hij voorzitter van de Nederlandse Boerenbond maar ook van de Gelderse Boerenbond. In die hoedanigheid was hij naar Lichtenvoorde gekomen met als doel een afdeling op te zetten van de Gelderse boerenbond.

Op woensdag 11 februari kwam het tot een oprichtingsvergadering. Deze werd bezocht door 32 personen die een tijdelijk bestuur kozen bestaande uit de heren G.J. Kuijpers, E. Alofs en J.W. te Brake. Zij werden aangesteld om zo snel mogelijk leden te werven en een ledenvergadering te organiseren. Deze werd belegd op donderdagavond 21 maart 1903 wederom bij caféhouder Roes. In totaal waren hier 140 landbouwers bij aanwezig en districtbestuurder Hendriks uit Didam. Tot

bestuursleden werden benoemd: voorzitter G.J. Kuijpers, hoofd van de school, secr.

23 L. Ridder de van der Schueren.

Foto 1 De heer L.F.C.H.M. ridder de van der Schueren hier op foto was ook burgemeester van 1913 tot 1920 in Zevenaar. Hij bracht ook regelmatig een bezoek aan Lichtenvoorde, als bestuurslid van de PGB. Collectie Wikipedia

J.H.H. Lageschaar, landbouwer en penningmeester A.J. Stottelaar, veekoper. De bond

Foto 2 Café 'De Kikvors' tussen villa Herwalt en Hulshof Wiegerink. De herberg werd eerst bestierd door Berend Veenhuis waarna rond 1900 Johannes Carolus Roes vanuit Gendringen op 'De Kikvors' kwam. Hij was getrouwd met Johanna Egberts en zij hadden vijf kinderen. Rond 1906 vertrok het gezin weer naar Gendringen, hun geboortedorp. Waarna de familie Huinink het café exploiteerde, dat in 1908 tevens een tramhalte werd. Collectie Benno v. Lochem

was er voor de boeren en zorgde er voor dat er een goede voorlichting kwam, distributie van kunstmest en goederen en financiële hulp.

Deze ledenvergadering was tevens de eerste voorlichtingsbijeenkomst van de bond.

Op 19 november 1903 werd op uitnodiging van het bestuur een avond georganiseerd over het oprichten van een boerenleenbank. Het is dus niet zoals vermeld staat op bladzijde 95 van het boekje '1000 jaar Lichtenvoorde' dat eerst de Coöperatieve Boerenleenbank is opgericht. De boerenbond werd in 1903 opgericht en uit een daaropvolgende vergadering is de bank ontstaan. In de Geldersche Bode van 25 november 1903 verschijnt het verslag van deze voorlichtingsavond, die gehouden werd bij café van de wed. Doppen (Hogenkamp) aan de Aaltenseweg:

'Op uitnodiging van het bestuur werd op 19 november een lezing gehouden door Kapelaan Theodulphus Verhoysen met als onderwerp de boerenleenbank. Spreker wees in de eerste plaats op den achteruitgang van den boerenstand. Gedurende de laatste vijf en twintig jaren, heeft met name de kleine boer (pachter) niet de mogelijkheid gekend zijn bedrijf te vernieuwen. Met deze vernieuwing bedoel ik het gebruik van kunstmeststoffen en het gebruik van mechanische landbouwvoertuigen. Want om contant te kopen heeft hij geen geld. Een boerenleenbank nu bezorgt den boer geld, wanneer hij dit nodig heeft, kan men tegen een matige rente en gemakkelijk eene lening afsluiten en aflossen. Ook den inlegger (geldschieder) heeft in alle opzichten zeer goeden waarborg voor zijn uitgeleende geld. De heer Verhoysen sloot zijne leerrijke en in alle opzichten goedgeslaagde lezing met de wens, dat ook in onze gemeente ten spoedigste door de gezamenlijke landbouwers worde besloten tot de oprichting eener Boerenleenbank.'

Enkele maanden later, op 12 februari 1904, werd de oprichtingsvergadering gehouden die, aldus de Geldersche Bode, als volgt verliep:

'Vrijdagavond de 12de werd ten huize van kof-fiehuishouder Roes vergaderd door de leden van den boerenbond om op te richten eene Boerenleenbank. Nadat voorlezing had plaats gehad van het voorlopig ontworpen huishoudelijk reglement, traden 45 personen toe als

lid. De heer F. Kolkman werd benoemd als kassier. Tot directeur der bank werd benoemd C. Hulshof. Tot leden van het bestuur werden benoemd J. Hulshof-Peters, J.D. Bonenkamp, J.H. Hulshof, A.J. Stottelaar en J.W. te Brake. Tot leden van den raad van toezicht werden gekozen de heren L. Ketelaar, G.J. Kuijpers en J. Manschot. Het doel der vereniging was verbetering en instandhouding van de bedrijven en bevordering van de financiële belangen.'

Er is hier geen sprake van een bestuursfunctie voor kapelaan Verhoysen (van 1900 tot 1907 kapelaan in Lichtenvoorde) zoals wel staat vermeld in het boekje 1000 jaar Lichtenvoorde. Maar naar alle waarschijnlijkheid zal hij net als andere kapelaans in die tijd de geestelijk adviseur zijn geweest. Mooi feit is dus dat de boerenbond in Lichtenvoorde ervoor gezorgd

Foto 3 De boerenbond in de van Reedestraat. De dia is gemaakt in 1960. Rechts zien we de dienstwoning van de bond, later werd dit het ABTB-gebouw. Tussen de dienstwoning en de bond bevond zich de weegbrug, in die tijd de Waag genoemd. Collectie filmfragment uit Lichtenvoorde 1960 harmonie St.-Caecilia.

heeft dat we nu nog steeds pinnen bij de Rabobank, hoewel in Lichtenvoorde sinds 2019 niet meer. We laten de bank nu voor wat zij is, aangezien we anders te ver van ons onderwerp af dwalen.

Het volgende bericht over de boerenbond lezen we op 12 maart 1904. In de algemene ledenvergadering van 'De Provinciale Gelderse Boerenbond afd. Lichtenvoorde' (de volledige naam) werden voorzitter G.J. Kuijpers en penningmeester A.J. Stottelaar herkozen als bestuursleden. De vereniging had toen 292 leden.

Op 26 maart 1904 werd H.A. Sterenborg benoemd als secr. van de boerenbond.

Het verenigingsjaar 1905 was er één om snel te vergeten. Wat was er aan de hand? In de jaarvergadering van de boerenbond werd een voorstel ingebracht door het bestuur van de boerenleenbank dat alle leden van de boerenbond een

Foto 4 De boerenbond gezien vanaf de achterkant. Hier is tegenwoordig de van Randwijkhof. De dia is gemaakt in 1960. Vergeleken met het magazijn dat in 1908 werd gebouwd dateert de loods met silo van een later tijdstip, hoewel er in 1908 al over werd gepraat dat deze zo spoedig mogelijk zou worden gebouwd. De silo en bijgebouwen werden in 1989/1990 afgebroken voor woningen. Collectie filmfragment Lichtenvoorde 1960 harmonie St-Caecilia

borgstelling zouden moeten tekenen van 40 gulden bij de Boerenleenbank. Tijdens deze vergadering werd het voorstel met meerderheid aangenomen. Echter voor veel leden was de borgstelling een onoverkomelijk bezwaar. Daardoor haakten veel leden af. Van 292 leden in maart 1904 liep het ledental terug naar 189 leden op 14 februari 1906.

Een 60-tal leden woonde op 14 februari de jaarvergadering bij in het café van Mej. de Wed. J.W. Doppen. De voorzitter hield een openingsrede over de crisis die de afdeling het afgelopen jaar had doorstaan. Hierna werd het verslag over 1905 van de secr. en penningmeester voorgelezen. In totaal werd voor fl. 19.788.- gulden aan roerend goed ingeslagen zoals zaai haver, puntdraad, maïs, chili, beendermeel enz. De aftredende voorzitter G.J. Kuijpers werd met 54 van de 56 uitgebrachte stemmen herbenoemd.

In 1906 werd het bestuur flink uitgebreid. Aan het hoofd stond voorzitter G.J. Kuijpers, secr. was H.A. Sterenborg en penningmeester A.J. Stottelaar. Vervolgens werden als bestuursleden gekozen J.D. Bonenkamp, A.A. te Welscher, J.E. Kampshof, J.W. te Brake, G.J. ten Have, A. Rooks en H. ten

Have. Het ledental was met 14 personen toegenomen en daarmee kwam het totaal op 203 leden. Er werd voor fl. 33.677 gulden aan goederen ingekocht. Met algemene stemmen werd besloten tot aankoop van een brandkast voor de penningmeester.

Op 11 juli 1907 krijgt architect J. Post uit Winterswijk de opdracht van het bestuur om een tekening met bestek te maken voor het bouwen van een magazijn met woning voor de magazijnmeester, gelegen nabij het tramstation, beter bekend als de van Reedestraat.

Op 14 maart 1908 meldt de Graafschap Bode: *'Het in aanbouw zijnde magazijn met magazijnmeesters woning, dat door de afdeling Lichtenvoorde van de Provincialen Gelderschen*

Boerenbond wordt gebouwd nabij het tramstation, komt komende week denkkelijk onder dak. Voor de leden dezer vereniging zal het een groot gemak zijn, dat de verschillende goederen op één plaats onder dak worden gebracht.'

Het was een perfecte plaats voor een goederenmagazijn, aangezien de tramlijn van de Geldersche Westfaalsche Stoomtramweg Maatschappij zijn eerste rit op 24 maart 1908 hield. Zo konden goederen vanuit Duitsland makkelijk bij de boerenbond worden afgeleverd.

De jaarvergadering op 11 maart 1908 werd gehouden in het Patronaatsgebouw. Dit gebeurde in 1907 voor het eerst. Voorheen vonden de vergaderingen in een café plaats. Uit het verslag van de secr. bleek dat het ledental in 1907 was gestegen naar 223 leden. Aftredend was voorzitter G.J. Kuijpers. Deze werd met 51 van

de 52 stemmen herkozen. Tot de leden van de financiële commissie werden herkozen H.W. Jaartsveld, F. Buijnink en J.H. Manschot. Zij werden in het zonnetje gezet aangezien deze drie heren al vanaf de oprichting, dus nu voor het vijfde jaar, de boeken controleerden.

In 1909 werd opnieuw in de maand maart de jaarvergadering gehouden en het verslag verscheen ook nu weer in de Geldersche Bode: *'De voorzitter bracht het nieuws dat het ledental opnieuw was gestegen naar 255. De contributie van de bond bedroeg fl. 1,- gulden. De totale inkoop over het jaar 1908 was fl. 40.908 gulden en 61 cent.'*

De heer E.J. Sterenborg werd door de bond verantwoordelijk gemaakt voor de onderlinge landbouw ongevallen- en ziekteverzekering. Hij had zitting aan de loods van de boerenbond. De heer Sterenborg en zijn vrouw Engelina Olijslager waren in die tijd woonachtig in de magazijnmeesterswoning van de bond, aan de van Reedestraat 2.

We maken een klein sprongetje in de tijd en komen aan bij de jaarvergadering op 2 april 1914. Deze vond plaats enkele maanden voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Het ledental van de bond is dan goed toegenomen en staat op 490 leden. Dat is in vergelijking met het jaar ervoor een toename van 107 leden. In die oorlog zou Nederland neutraal blijven.

Maar Nederland heeft er zeker wel wat van gemerkt. Met name de landbouw werd wederom hard getroffen.

Volgens de gegevens van M. Smits schrijver van het boek 'Een aardse geschiedenis 100 jaar A.B.T.B.' kende Zieuwent van 1904 tot 1916 een boerenbond. Vervolgens zien we in de lijst van afdelingen in 1918 een heroprichting van de Zieuwentse Bond maar dan onder de vlag van de ABTB. Het zou kunnen dat veel boeren uit Zieuwent lid van de bond in Lichtenvoorde

waren geworden tussen 1914 en 1918. Dat zou de toename van leden kunnen verklaren in Lichtenvoorde. Veel gegevens zijn hier echter niet van bewaard gebleven. Ook in het boek van Jan en Raymond Boekelder *'De historie van Zieuwent'* wordt hier weinig over vermeld. Voor meer informatie verwijs ik naar de periodiek 'Het Hoenderboom' nr 79 vanaf blz. 18 van de Oudheidkundige Vereniging Zuwent.

Een opmerkelijk feitje in het boek van Smits is de oprichting van een tweede boerenbond in Zieuwent. Op 17-11-1926 werd de 'Coöperatieve Landbouwvereniging Boerenbond Zieuwent' opgericht. Het bestuur, bestaande uit Henricus Gerhardus Hulshof, Johannes Bernardus Domhof op Wopereis, Antonie Krab-

Foto 5 Hier de Zieuwentse Boerenbond begin jaren dertig van de vorige eeuw aan de pastoor Zanderinkstraat. Op 20 juli 1904 werd de eerste Zieuwentse boerenbond opgericht na een bijeenkomst die werd geleid door pastoor Hege-man. Spreker die avond was districtsleder Hendriks uit Didam. Op die avond gaven zeven boeren zich op als lid. Collectie Zieuwents belang.

benborg op Lankveld, Antonie Klein Holkenborg en Gradus Molleman, verscheen die datum voor notaris Vos te Lichtenvoorde.¹ In de statuten werd opgenomen dat de 'Coöperatieve Landbouwvereniging Boerenbond Zieuwent' haar werkgebied had onder de Rooms Katholieke parochie in Zieuwent en omstreken. Deze bond heeft tot 1949 bestaan en ging over in de bond van Mariënelde. De boerenbond Zieuwent/ Welkoop heeft tot 1997 bestaan, waarna de winkel nog tot 2016 in Zieuwent bleef. In mei van dat jaar opende zij haar deuren in

¹ Nederlandse Staatcourant 17 november 1926

Foto 6 De Varsseveldseweg rond 1945, het vroegere tramstation. Uiterst rechts zien we nog net een stukje van de directiewoning. Er gelijk naast het ABTB-gebouw waar de wagons staan opgesteld om geleegd te worden. De fabrieksschoorsteen was van schoenfabriek Gelria, in de volksmond ook Pipo genoemd. Dat stond voor de beide vennoten Pillen en Pondes. Collectie oudheidkunde vereniging Lichtenvoorde

Lichtenvoorde en kwam de oude bond leeg te staan. Deze wordt nu verbouwd tot appartementen.

In de Eerste Wereldoorlog valt de schaarste van levensmiddelen wel mee, maar rond 1916 wordt het graan, dat door Nederland veelal werd ingevoerd uit Amerika, schaars. De in- en uitvoer van goederen stagneerde. Brood en ander voedsel gingen op de bon en er kwamen gaarkeukens in de steden.

In januari 1917 was een rantsoenering voor brood ingesteld. Op 28 juni 1917, toen er geen aardappel meer te krijgen was, werd in de volkswijken van Amsterdam bekend, dat er in de Prinsengracht een schip met aardappelen lag, bestemd voor het leger. De vrouwen uit de Jordaan stroomden toe en plunderden de schuit om hun gezinnen te kunnen voeden, het zogenaamde 'aardappelproer'. De voedselsituatie verslechterde nog verder in het laatste oorlogsjaar 1918. De wapenstilstand van 11 november 1918 voorkwam een volgende hongerwinter. De oorlog had ook verdeeldheid gebracht. In 1918 kwam de landelijke scheiding tussen de katholieke boerenbond (KNBTB) en de christelijke boeren- en tuindersbond (CBTB). In 1917 fuseerden de Overijsselsche Boerenbond

en de Geldersche Boerenbond al tot de Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond (ABTB). Deze bond viel onder de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. Daarmee was de afdeling Lichtenvoorde dus een katholieke boerenbond geworden. Dit betekende voor de Lichtenvoordse boeren dat er twee verschillende boerencoöperaties kwamen: De ABTB voor de katholieken aan de van Reedestraat en de Chr. Coöperatieve Landbouwvereniging vanaf 1920 aan de Aaltenseweg voor de protestanten (hierover later meer).

Tijdens de algemene vergadering van 'Harreveld Vooruit', op 12 november 1917, kwam het voorstel om ook een ABTB-afdeling op te richten. Naar aanleiding daarvan tekenden op 7 december 1917 al meteen eenendertig personen het ledenregister en kon de zaak van start. Het bestuur van deze 'boerenbond' in Harreveld werd gevormd door de heren J. Wopereis, A. Kolkman, B. Wainink-Platen, B. Wolters en G.B. Elschot. Zaakvoerder was J.B. Elschot.

De eerste goederen werden opgeslagen bij bakker Toebes (thans Toebes aan de Lindeboomweg). In 1920 bouwde men een eigen loods aan het toenmalige tramstation Harreveld aan de Varsseveldseweg¹. In 1925 werd daar een nieuwe loods gebouwd met een 'stenen ondervoet'. In 1936 werd overgegaan tot het zelf malen van graan. In 1938 werd deze loods uitgebreid.

De jaren twintig van de vorige eeuw kenmerkten zich vooral door werkloosheid en verpaupering. Veel mensen vooral in de steden leefden in armoede. In Amsterdam werd een algemeen Steuncomité opgericht dat ervoor zorgde dat de allerarmsten genoeg te eten kregen. Na de beurscrash van 1929 werd de situatie er niet beter op; ook op het platteland merkte men dat

¹ In 1993 werd in Harreveld overgeschakeld op een geautomatiseerde mengvoederfabriek, die zich in 2009 aansloot bij de internationaal opererende voeronderneming ForFarmers in Lochem. Niet lang daarna werd de productie echter gestopt en de oude 'Boerenbond' kwam leeg te staan, waarmee tevens de onvermijdelijke geluids- en stofoverlast in de buurt tot het verleden ging behoren. In december 2015 ging de sloop van de 'Boerenbond' van start en verdween ook het laadperron. Op het vrijgekomen terrein werden 8 woningen gebouwd in 2017.

het crisis is. Op initiatief van prinses Juliana werd het Nationaal Crisiscomité opgericht. Doel van het comité was hulp te verlenen aan hen die ten gevolge van de crisis in nood waren geraakt. In vele dorpen en steden werden zulke gelijknamige comités opgericht, ook in Lichtenvoorde. Op 18 december 1931 werd het dagelijks bestuur gekozen. Dit bestond uit voorzitter A.J. van de Laar, burgemeester, vicevoorzitter E. Jansen-Schoonhoven, predikant der N.H. Kerk, penningmeester J.C.H.B. Hulshof, voorzitter van de RK Boeren- en Tuindersbond, en secretaris G.A.M. Nijs. In de eerste vergadering werd besloten met pastoor J.A.M. de Graaf van Lichtenvoorde, pastoor B.Th. Bergervoet van Zieuwent en pastoor H.A.J. Smals van Harreveld dat tijdens de kerstvering een inzamelingsactie op touw zou worden gezet om zoveel mogelijk gelden te verkrijgen voor de armen. Tot de leden van het Crisiscomité behoorden: H.W. Sterenborg medefirmant van de grootste werkgever te Lichtenvoorde, J.H. Manschot voorzitter van parochiale armenbestuur, E.J. Veldhuis diaken van de N.H. Kerk, H.J. Harmsen voorzitter RK Werkliedenvereniging, W. Florij voorzitter van de Chr. fabrieks- en transportarbeiderbond, B.H.L. Manschot voorzitter van de R.K. Middenstandsvereniging en J.H. Heusinkveld voorzitter van de Chr. Boerenbond. Zij hadden de taak om collectes te houden binnen hun organisatie. In 1936 vormden drie comités, waaronder het Nationaal Crisis Comité, het Nationaal Fonds voor Bijzondere Noden ¹.

We keren terug naar de ABTB. Veel van de goederen werden nog per tram aangeleverd, maar na het verdwijnen van het personenvervoer in 1933 werd het te kostbaar om alleen de goederen met de tram te vervoeren. Bovendien werd de dienstregeling er ook op aangepast en kwam de tram niet meer iedere dag. Door de toename van vrachtverkeer werd de bond

genoodzaakt te investeren in een waag (weegbrug). Op 15-7-1938 werd het volgende bericht door het bestuur bekendgemaakt:

'Door het bestuur van den A.B.T.B te Lichtenvoorde is dezer dagen een waag aangekocht met een draagvermogen van 25.000 kg. Deze waag heeft een afmeting van 12 meter lengte en 2½ meter breedte en kost ongeveer fl.3000,- gulden. Ze wordt geplaatst tussen het pakhuis van den A.B.T.B en de woning van den zaakvoerder, den heer Sterenborg. Aangezien Lichtenvoorde tot heden geen waag rijk was, zal ongetwijfeld van de door het bestuur van den A.B.T.B opengestelde gelegenheid om tegenmatige vergoeding hiervan gebruik te kunnen maken, veelvuldig worden geprofitteerd.'

En goed jaar later neemt de heer E.J. Sterenborg afscheid als zaakvoerder van de bond. Sterenborg had de pensioengerechtigde leeftijd bereikt en werd opgevolgd door J.H. Klein Tank uit Lievelede tot dan toe secretaris van de vereniging.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog blijft de vereniging in stand. Voorzitter van de bond is dan J.B. Klein Gunnewijk en geestelijk adviseur pater De Wit. Op 22-11-1940 wordt

Foto 7 Van Reedestraat december 1989 net voor de afbraak. De dienstwoning die toen bewoond werd door de weduwe Harbers-Rouwhorst is behouden gebleven. Vervolgens zien we de uitbouw van de Welkoopwinkel met daarachter het pakhuis van de ABTB. Geheel rechts zien we nog net het dak van de woning J.B.A. Taken. Collectie Gerhard Eppingbroek

¹ Het Nederlandse Nationaal Fonds voor Bijzondere Noden' werd in 1936 opgericht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette het NFBN haar werkzaamheden voort, zoals voor mensen die getroffen waren door het bombardement op Rotterdam. In 1943 werd het bestuur door de Duitse bezetter ontslagen. Na de oorlog werden in 1947 de werkzaamheden van het fonds hervat. Langzamerhand nam de overheid steeds meer sociale zorg over en na de inwerkingtreding van de Algemene Bijstandswet stopten in 1967 de financiële bijdragen aan het fonds door het Ministerie van Sociale Zaken.

er zelfs een vergadering gehouden bij Hotel Westerman. Onder streng toezicht van de bezetter gaat de distributie van goederen gewoon door. Tijdens de oorlog 1940-1945 mocht de naam ABTB van de bezetter niet meer gebruikt worden. De naam werd gewijzigd in Coöperatieve Aan- en Verkoop Vereniging (CAVV) en de bond kwam onder Duits toezicht te staan. Een schrijven in de 'bevrijdingskrant' van mei 1945 laat dit duidelijk zien. Het nu volgende gedeelte is letterlijk uit de krant overgenomen.

'Aan de leden van de A.B.T.B

We zijn weer vrij.

Na een vijftal jaren van onrecht en beroofd van alle vrijheid op eigen bedrijf, zijn we dan eindelijk van het Duitse monster bevrijd. Vrijheid, ja vrij te zijn, dat is waar een mens naar streeft, onafhankelijk van alles, vrij op eigen bedrijf. De A.B.T.B in 1941 door den geweldenaar als organisatie verboden, is thans weer herrezen en kunnen we dus zeggen: de A.B.T.B bestaat officieel en behoeven we dus niet meer schuil te gaan achter een ons opgedrongen naam. We zijn vrij. Wat? Zijn we werkelijk vrij. Kunnen we werkelijk van vrijheid spreken, wanneer er soms op een dag vijf controleurs op het bedrijf komen, en ons voorzeggen hoe we dit en dat moeten doen. Wat zagen we bv. op de plaatsen waar vee geleverd werd? Bij elke te leverende koe bijna een controleur. Wat zal de nieuwe tijd brengen? Zal dit politespelletje nog door gaan. Wij van onzen kant zeggen 't is niet meer nodig. Want waar de boeren onder het slavenjuk van de laatste vijf jaar de voedselpositie hebben verzekerd, zullen we thans na de bevrijding zonder controle zeker beter meewerken, en kan zodoende de prijs van het product zeer zeker worden verhoogd. We hopen dat dit ook van hogerhand zal worden ingezien. We wensen van deze plaats al onze leden van harte proficiat met de bevrijding.

Het bestuur van de A.B.T.B

Afd. Lichtenvoorde

We maken een sprong in de tijd en komen aan bij de afbraak van de ABTB-gebouwen. Begin jaren zestig veranderen de coöperatieve groothandels in agrarische winkels, maar ook naar

een winkel voor een breder publiek. Steeds meer tuinliefhebbers, doe-het-zelvers en dierenvrienden wisten de winkels te vinden. De boerenbond (ABTB) is er niet alleen meer voor de leden, hoewel deze wel belangrijk blijven. Vanaf 1970 prijkt de naam Welkoop op de winkelpanden. Achter deze naam staat dan nog steeds de ABTB¹. Ook Lichtenvoorde krijgt in 1978 een Welkoopwinkel. Voor het pakhuis kwam een uitbouw en in mei van dat jaar ging de winkel open. Een kleine tien jaar had die een bestaansrecht. Maar nog voordat de Welkoop in 1990 landelijk overging op een franchiseorganisatie, viel het doek al voor de vestiging Lichtenvoorde².

De corsogroep Patronaatsstraat die er al enkele jaren onder de kaploods haar bloemencorsowagen bouwde, maakte tot september 1989, als laatste, gebruik van het terrein. Daarna viel de sloophamer voor de gebouwen. Als organisatie bleef de bond bestaan tot 1993. Daarna ging hij verder onder ABTB Lievelede-Lichtenvoorde. Op 1 januari 1995 zag LTO Nederland het licht als nieuwe koepelorganisatie voor de landbouw. Dit gebeurde na een relatief korte voorbereidingstijd. Vanaf maart 1994 had een aantal gevestigde landbouworganisaties, waaronder de ABTB, tien maanden lang intensief gewerkt aan de oprichting van de nieuwe organisatie. Hiermee kwam een einde aan een lange geschiedenis van de ABTB.

In het boek van Mari Smits 'Een Aardse Geschiedenis de A.B.T.B in dienst van boeren en tuinders 1917-1997' staat een overzicht van alle boerenbonden met jaar van oprichting en opheffing. Hieronder volgt de lijst van de oude gemeente Lichtenvoorde:

- Lichtenvoorde opgericht 1903 als boerenbond 1917 ABTB en in 1993 opgeheven;
- Lievelede opgericht 1947 als ABTB en opgeheven in 1993;
- Lievelede – Lichtenvoorde opgericht in 1993 en opgegaan in LTO Nederland in 1997;
- Harreveld opgericht in 1917 als ABTB en opgegaan in LTO Nederland in 1997

¹ Bron: Gemeente Lichtenvoorde in en uit 1978

² Bron: Een b(1)oeiend spektakel Benno van Lochem, Walter te Brake en John Domhof

- Vragender opgericht in 1948 als ABTB en opgegaan in LTO Nederland in 1997
- Zieuwent opgericht in 1904 als boerenbond en in 1916 opgeheven± in 1918 opgericht als ABTB en opgegaan in LTO Nederland in 1997.
- Zieuwent II opgericht in 1929 en opgeheven in 1949; dit was de vestiging Achter-Zieuwent;
- Mariëvelde opgericht in 1949 en opgegaan in LTO Nederland in 1997.

De Coöperatieve Landbouwvereniging deel 2

Door Benno van Lochem

Inleiding

In dit tweede deel over de Coöperatieve Landbouwvereniging wil ik de Chr. Coöperatieve Landbouwvereniging belichten zodat we geen stiefkinderen maken. Kort na het uitbrengen van het boek 'Eendracht Maakt Macht 100 jaar vakbeweging' in 2013 kreeg ik een telefoontje van Frits van Lochem, bestuurslid van de Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde. Hij complimenteerde mij met het maken van dit boek, maar hij had ook een opmerking. Bij de beschrijving van een foto op pagina 154 klopte het onderschrift niet. Het betrof namelijk niet het ABTB-gebouw maar de loods van de Chr. Coöperatieve landbouwvereniging. Hoe kon ik mij hier in vergissen, aangezien een van onze familieleden, Jan van Lochem, hier maar liefst 40 jaar voor had gewerkt? Met deze fout (die niet meer te herstellen was) bleef ik lang rondlopen. Totdat ik speurend op het web verschillende krantenartikelen van deze landbouwvereniging vond. Ik hoop hiermee mijn fout te hebben hersteld. Veel leesplezier in dit tweede deel over de Coöperatieve Landbouwverenigingen in Lichtenvoorde.

Foto 1 Voorzijde van de Chr. coöperatieve landbouwvereniging aan de Aaltenseweg en dus niet die van de ABTB

Historie

Op 31 januari 1896 kwamen in Musis Sacrum in Arnhem veertig sympathisanten bijeen voor de eerste bijeenkomst van de *Nederlandsche Boerenbond* (NBB). Tijdens de tweede algemene vergadering van 20 mei 1897 maakte voorzitter ridder de van der Schueren bekend dat er inmiddels provinciale boerenbonden

waren opgericht in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg. De bond had al 254 lokale afdelingen met in totaal ruim 19.000 leden. Op aanwijzen van Herman Schaepman had de *Nederlandsche Boerenbond* een algemeen-christelijk karakter

gekregen. In Noord-Brabant en Limburg speelde vooral de katholieke geestelijkheid een belangrijke rol bij de oprichting van lokale afdelingen. Boven de grote rivieren waren het vooral plaatselijke notabelen die het initiatief namen.

Ondanks de inspanningen van voorzitter De van der Schueren lukte het amper om ook protestantse leden aan te trekken. Slechts 10 tot

Foto 2 En de boer hij ploegde voort, landbouwer voor de mechanisatie.
Afbeelding Wikipedia

maximaal 15 procent van de leden in het noorden was protestant. De noordelijke provinciale boerenbonden kwamen – mede door het ontbreken van steun van de katholieke geestelijkheid – slechts moeizaam tot ontwikkeling. De afdelingen bevonden zich vooral in gemeenten waar katholieken in de meerderheid waren. Hoewel het merendeel van de achterban van de NBB katholiek was, hield De van der Schueren vooralsnog vast aan het algemeen christelijk karakter.

Toen in 1912 bekend werd dat protestanten bezig waren om een eigen boerenbond op te richten - wat uiteindelijk in 1918 tot de oprichting van de *Christelijke Boeren- en Tuindersbond* (CBTB) zou leiden - werd binnen de *Nederlandsche Boerenbond* en zijn regionale bonden de transformatie tot zuiver katholieke organisaties ingezet.

In 1914 werd de *Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond* (NCB) een katholieke bond, hoewel de naam ongewijzigd bleef. Voortaan werd van alle afdelingen geëist dat zij op katholieke grondslag waren gevestigd en dat deze afdelingen alleen katholieken als leden zouden accepteren.

In 1917 fuseerden de Overijsselsche Boerenbond en de Geldersche Boerenbond tot de *Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond*, (ABTB). Deze bond viel onder de Katholieke Nederlandse Boeren- en

Tuindersbond. Boeren waren nu georganiseerd in Katholieke, Christelijke en Neutrale bonden. Misschien wel net op tijd, want opnieuw werd de landbouw in Europa getroffen. De enorme prijsdalingen van akkerbouwproducten begonnen in de zomer van 1921. Het was de inleiding van een tweede landbouwcrisis. In de jaren twintig ontstond een grote overproductie. De VS hadden tijdens de Eerste Wereldoorlog veel voedselhulp verleend aan Europa. De Amerikaanse boeren hadden zich zo ingesteld op deze hulpverlening dat, toen Europa eenmaal weer zelf zijn voedsel ging verbouwen, de Amerikaanse boeren met een geweldige overproductie kwamen te zitten, waardoor de prijzen daalden. Ook van de veeteeltproducten werden de prijzen steeds slechter, zodat vanaf 1923 het prijsniveau zodanig

slecht was, dat men niet meer van een lonend landbouwbedrijf kon spreken. De drie centrale landbouworganisaties, het KNLC (Koninklijk Nederlands Landbouw Comité), de KNBTB (Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond) en de CBTB (Christelijke Boeren- en Tuindersbond) vergaderden wel regelmatig, maar wisten geen harde vuist te maken richting de politiek in Den Haag.

Vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog groeide de CBTB sterk, al bleef ze kleiner dan de beide andere organisaties. Samen met het Ministerie van Landbouw en de zusterorganisaties had de bond grote invloed op de naoorlogse landbouwpolitiek. De agrarische organisaties hadden een eigen publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie: Het Landbouwschap. De CBTB richtte zich op belangenbehartiging, agrarisch en sociaaleconomische voorlichting en het protestants-christelijk onderwijs. Zij was georganiseerd in plaatselijke afdelingen. In 1995 gingen de agrarische organisaties samen in de Land- en Tuinbouworganisatie Nederland (LTO). Tot zover de landelijke situatie in vogelvlucht.

Chr. Coöperatieve landbouwvereniging afdeling Lichtenvoorde

De Coöperatieve landbouwvereniging Lichtenvoorde stond vermeld op de lijst van coöperatieve verenigingen, opgenomen in een

bijlage bij de Staatscourant van 9 januari 1920. Zij is dus vóór 9 januari 1920 opgericht. Veel over het begin en het ontstaan van de coöperatie is niet bewaard gebleven. Wel een kranten-

Foto 3 Lijst van coöperatieve verenigingen, met daarin opgenomen de Coöperatieve landbouwvereniging Lichtenvoorde; bijlage bij de Staatscourant van 9 januari 1920. Collectie Delpher

bericht op 20-2-1924 in de Geldersche Bode waarin bekend werd gemaakt dat Jan Bent was uitgetreden uit het bestuur van de Coöperatieve Landbouwvereniging Lichtenvoorde.

Het bestuur werd gekozen door de leden van de coöperatie en voor een bepaalde tijd aangesteld. Wie was deze Jan Bent? Hij werd geboren op 10-9-1864 in Meddo als zoon van Berend Hendrik Bent en Gesiena Christina Hofstede¹. En trouwde op 16-12-1892 in Winterswijk met Janna Geertruid Mennink, geboren 21-1-1858 te Henxel (Winterswijk). Zij was al eerder getrouwd geweest en weduwe van Gerrit Willem Hellekamp en Gerrit Jan Nijmolen. In 1897 komt het echtpaar op boerderij Huitink, Meekesweg 6 onder Vragender, te wonen. Met de komst van de familie Bent is de boerderijnaam veranderd in Huitink-Bent².

Het bestuur was verantwoordelijk voor het financiële beleid van de coöperatie en had enkele mensen in dienst voor de dagelijkse leiding en administratie. We maken kennis met Jan van Lochem (*16-1-1903 †29-9-1988), een centrale figuur en meer dan 40 jaar in dienst geweest van de coöperatie. Zoals vroeger in zoveel grote gezinnen voorkwam, moesten de grote kinderen op het kleine grut passen en dan werden er wel eens kunstjes uitgehaald die verkeerd afliepen. Zo werd Jan ook het slachtoffer van een huiselijk ongeluk. Omdat hij een keer te hoog in de lucht werd gegooid

en niet op het juiste moment werd opgevangen, brak hij zijn rug. Dit heeft hij zelf verteld aan journalist Harrie Blanken in 1985. Zijn rug werd in het gips gezet, maar het hielp niet. Er was nog een kans om het euvel van de beschadigde rug te verhelpen. Ergens in Frankrijk was een kliniek waar men goede ervaringen had met gebroken babyruggetjes. De kosten om de reis naar Frankrijk te ondernemen waren echter veel te hoog. En zo moest Jan van Lochem met een kromme rug door het leven; Jan bleef 'kleine Jan'. Hij heeft er nooit last van gehad. Vinnig en vol levenslust ging hij als vrijgezel door het leven. In de vrije tijd die hij had heeft hij zich altijd voor de gemeenschap ingezet.

Na zijn schooltijd omstreeks 1922 komt hij terecht bij de Coöp. Landbouwvereniging, eerst als hulp op de werkvloer, want Jan was ondanks zijn kromme rug beresterk. Hij gooid

Foto 4 Jan van Lochem met aan zijn hand de vijfjarige Henk Berendsen. Jan had twee jachthonden. Op de foto zien we Rino. De andere trouwe viervoeter had een maagprobleem. Hij kreeg één maal per dag een geklopt ei met een scheutje cognac erin. Collectie Hennie Sironde Berendsen

een zak maïs van 150 pond met het grootste gemak bij een boer op de kar.

De tijden zijn dan zeer slecht in de landbouw. Door overproductie vanuit Amerika, waardoor de markt in Europa overspoeld werd met overtollige goedkope grondstoffen, waren de prijzen van landbouwproducten enorm gezakt.

¹ Bevolkingsregister ECAL Doetinchem

² Vragender van verleden naar heden door Henny Bennink.

Ondanks deze crisis bouwt de Chr. Landbouwvereniging een nieuw pakhuis. Echter, op woensdag 1 juni 1927 werd een deel van de Achterhoek getroffen door een cycloon. De dag was zomers begonnen. In de namiddag werd het broeierig warm, ideaal voor het ontstaan van onweer. Omstreeks 15.30 uur trok een flinke onweersbui over Lichtenvoorde met een windsnelheid van 65 km per uur. In de omgeving van de Driehoek ontstond een hevige cycloon. De Geldersche Bode beschrijft het als volgt:

'... Het in aanbouw zijnde gebouw van den Boerenbond aan den Aaltenschen weg werd gevloerd. Ook een rij huizen aan de Lievelderweg, in de volksmond bekend als de Jordaan werd door de cycloon zwaar beschadigd.'

Dit verklaart ook de aanvraag van een bouwvergunning: we zien namelijk eerst een aanvraag in 1927 voor het vernieuwen van het pakhuis en enkele maanden later voor de herbouw van het pakhuis.

In 1929 kwam Jan van Lochem te werken op de administratie van de Chr. Coöp. Landbouwvereniging Lichtenvoorde aan de Aaltenseweg. Ook werd hij secretaris van de Gelderse Maatschappij van Landbouw. In die hoedanigheid bezocht hij verschillende tentoonstellingen en diploma-uitreikingen. Door de beurscrash van Wall Street in 1929 verslechterde de economie nog meer. De enorme koersval leidde ertoe dat banken en bedrijven de uitstaande leningen gingen terugvragen, waardoor een lawine van faillissementen ontstond die veel mensen aan de bedelstaf bracht. Op 23 november 1931 werd in Nederland het Nationaal crisiscomité opgericht met als doel het inzamelen van geld. Met dit geld kon steun worden gegeven aan hen die door de crisis in moeilijkheden verkeerden.

Ook in Lichtenvoorde werd op 18 december 1931 een bijeenkomst gehouden die moest leiden tot de oprichting van een crisiscomité. Op 23 december 1931 werden de gezichten van het comité zichtbaar. Tot voorzitter was burgemeester A.J. van de Laar benoemd, de vicevoorzitter was E. Jansen Schoonhoven, N.H. predikant, de penningmeester was J.C.H.B. Hulshof, voorzitter R.K. Boerenbond

(A.B.T.B) en de secretaris werd G.A.M. Nijs. Dit was het dagelijks bestuur.

We bespraken dit comité reeds in deel 1 van de Coöperatieve landbouwvereniging. Tot de leden van het comité behoorde ook de voorzitter van de Chr. Boerenbond afd. Lichtenvoorde de heer J.H. Heusinkveld. Hij was verantwoordelijk voor de distributie. En dat dit een heel karwei was bleek wel uit het volgende bericht van 4 november 1932:

'.. heden werden vanwege het nationaal crisis comité 15 ton eierkolen gedistribueerd. Aan de Aaltenseweg bij de coöperatieve landbouwvereniging werd de uitgeeft gehouden.'

Plaatselijk Crisiscomité
Steun B.

2e uitdeeling van dekking, kleding en schoeisel

Formulieren voor aanmelding verkrijgbaar aan de afdeling Sociale Zaken

inlevering der ingevulde formulieren vóór den 23sten Januari a.s.

De Voorzitter van het plaatselijk Crisiscomité
A. J. VAN DE LAAR

Foto 5 Een advertentie uit de ELNA van 14 januari 1938 (1e jaargang, nr. 6). Hieruit blijkt wel dat het comité in Lichtenvoorde langer heeft bestaan dan de landelijke variant die in 1936 al fuseerde met twee andere crisiscomités tot het Nationaal Fonds voor Bijzondere Noden. Foto collectie ELNA

Op woensdagavond 13 december 1935 was er een jaarvergadering van de Coöperatieve landbouwvereniging in de consistorie der Ned. Herv. Kerk. Er was een matige opkomst. De voorzitter de heer J.A. Heusinkveld opende de vergadering met de woorden dat in de economische toestand nog geen verbetering is gekomen. Toch kon de vereniging terugzien op een behoorlijk jaar. Hij sprak een woord van dank uit naar de heer H.G. Rademaker, zaakvoerder, die alles in de puntjes had verzorgd. De heer G.J. Doornink las de notulen voor, die werden goedgekeurd. Bij de bestuursverkiezing waren

de heren J.A. Heusinkveld en G. ter Haar aftredend, maar werden met grote meerderheid herkozen. Voor de vergadering hadden zich enkele leden als tegenkandidaat gesteld dit waren G.J. Heinen, G.W. van Lochem, J.W. Prinsen en J.W. Wamelink. In de raad van toezicht werden herkozen de heren M. Kamperman en J. Pleiter. Hierna kwam de heer J. van Lochem aan het woord als administrateur van de vereniging. Uit het accountantsverslag dat vervolgens werd voorgelezen, bleek de boekhouding in orde te zijn.

Ook op 24 december 1937 werd er een jaarvergadering gehouden. We krijgen door dit verslag een goed beeld wie er wat deed in het bestuur en de coöperatie. De vereniging had J.H. Heusinkveld als voorzitter. De heer G.J. Doornink was secretaris en J. van Lochem was penningmeester en administrateur van de coöperatie. Dan waren daar nog de bestuursleden G. Klein Poelhuis en G. ter Haar. De zaakwaarnemer in deze tijd was Hermanus Gerhardus Rademaker *10-3-1886. Als raad van toezicht werden er ieder jaar twee leden aangewezen om de boeken te controleren.

De vergadering van 25 februari 1938 had een feestelijke insteek wat de opkomst ten goede kwam, want de consistorie van de Ned. Hervormde Kerk zat vol met leden. Vicevoorzitter

G.J. Doornink opende met een woord van welkom, speciaal aan de gastspreker G.A. van Ley, afgevaardigde van het provinciale bestuur, en J. Knake uit Varsseveld. Vervolgens kwam het verslag van de secretaris G.J. Hillen (Bent) aan de beurt en het financieel overzicht van penningmeester J. van Lochem. Nadat de notulen waren goedgekeurd was het de beurt aan Van Ley die een lezing hield over het landbouwonderwijs. Na de pauze met koffie kwam J. Knake aan het woord die op humoristische wijze de zaal goed aan het lachen kreeg. De gezellige avond

werd afgesloten door het bestuurslid H.J. Ansink die de leden bedankte voor hun komst.

We maken een klein sprongetje in de tijd. De Tweede Wereldoorlog is dan al aangebroken en het was verboden om als vereniging vergaderingen te houden. Toch vinden we op 12 febr. 1941 een verslag van de jaarvergadering: *'Maandagavond hield de Coöperatieve Landbouwvereniging Lichtenvoorde en omstreken haar jaarvergadering. De voorzitter J.A. Heusinkveld sprak met de woorden dat ondanks de tijdsomstandigheden de positie der ver. nog kerngezond was. Spreker hoopte dat de toekomst ook gunstig zou verlopen. Nadat secr. G.J. Doornink de notulen had voorgelezen werd de bestuursverkiezing gehouden. Aftredend en herkozen was G. Klein Poelhuis. In de raad van toezicht kwamen J. Onstenk en B.J. Lensink. Vervolgens las de administrateur de heer J. van Lochem zijn verslag voor waarin naar voren kwam dat het leden aantal in 1941 op 86 stond.'*

Vanaf 1942 staat de bond onder toezicht van de bezetter en is zij omgedoopt tot de Coöperatieve Aan- en Verkoop Vereniging (CAVV), een naam die zelfs na de oorlog lang blijft bestaan.

Foto 6 Aaltenseweg rond 1979 net iets voor de afbraak van de Coöperatie. Van rechts naar links, zien we eerst het woonhuis van J.H. Assink, dan de loods van de Landbouw coöperatie, vervolgens kwam er een poort met inrit, dan de chinees, de voormalige woning van Boekelder, en vervolgens het warenhuis van de familie Eskes. Helemaal aan het eind de diaconiehuisjes van de Ned. Hervormde kerk. Collectie Benno van Lochem

Door het tekort aan elektriciteit en gasolie werd zelfs de molen Hermien in Harreveld gebruikt voor het malen.

Jan van Lochem is 42 jaar als de oorlog op zijn einde loopt en Lichtenvoorde aan het begin van zijn wederopbouw staat. Eén van de belangrijkste gebeurtenissen in die wederopbouw is de organisatie van DETO (Door Energie Tot Opbouw), een groots opgezette landbouw- en nijverheidstentoonstelling, die een onderdeel was van de feestviering van 1000 jaar Lichtenvoorde. Het hele gebeuren rondom DETO was in handen van een dagelijks bestuur, dat bestond uit de heren H.E. Kots, G.J. Doornink, J. van Lochem, H.J.G.A. Hulshof (van Loon), W.A.B. Stottelaar en A.A. Pothof. Op het DETO-terrein werden een aantal tijdelijke hallen gebouwd waarin verschillende bedrijfstakken zich konden manifesteren. Alleen al de hal van de afdeling nijverheid besloeg 1200 m². Hierin werd een beeld gegeven van de moderne schoen- en textielindustrie. Maar met name de landbouw was groots vertegenwoordigd. Er was een volautomatische botervormmachine te zien die 2500 pakjes boter per uur verpakte. Een aparte afdeling was de kippenhouderij, die voor de oorlog een bloeiende bedrijfstak was rondom Lichtenvoorde, zoals de firma J.A. Pondes en Zn, J.H. Pothof en Zn, firma H.A. Schröer, J.H.A. ter Bille, gebr. van Lochem en G.J. Kuyk. Door de oorlog en het steeds schaarser wordende voedsel moest op last van de bezetters praktisch de gehele pluimveestapel worden geslacht en was men op het einde van de oorlog weer precies even ver als op het niveau waarop men begonnen was, namelijk 10 tot 15 kippen op elk

bedrijf. Op de tentoonstelling waren o.a. de nieuwste eiersortermachines te zien.

Op woensdag 21 augustus 1946 werd om 9 uur de landbouwtenntoonstelling DETO geopend door de toenmalige minister van landbouw en visserij Sicco Leendert Mansholt (minister van 24 juni 1945 tot 1 januari 1958). De tentoon-

Foto 7 De Vragenderweg gezien vanaf café de Driehoek eind jaren vijftig. Het kwam vaak voor dat de straten rondom de Driehoek bij veel regen onder water liepen, zoals hier ook te zien is. Sinds 2010 kent Lichtenvoorde een beter waterbeheer, bij langdurige regenval wordt het water opgevangen in daarvoor aangelegde resource. Geheel op de achtergrond zien we de achterzijde van de bond. Collectie Benno van Lochem

stelling trok duizenden belangstellenden en heeft daarmee ongetwijfeld bijgedragen aan de wederopbouw van Lichtenvoorde ¹.

Onder de dagelijkse leiding van Derk Rademaker woonachtig aan de Varsseveldseweg nr. 50, (thans garage Te Brake) werd na de oorlog bij de Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Aaltenseweg de draad weer opgepakt. We maken dan kennis met Derk Gerhard Rademaker, geboren op 13-4-1915 als zoon van Hermanus Gerhardus Rademaker en Christina Johanna Hillen. De grootvader van Derk kwam rond 1880 vanuit Varsseveld naar Lichtenvoorde als landbouwer. Op 21-9-1932 behaalde Derk zijn diploma aan de lagere landbouwschool te Varsseveld. Niet veel later is hij begonnen als knecht bij de bond waar hij zich opwerkt tot bedrijfsleider. Niet geheel

¹ Met dank aan Hennie Sironde-Berendsen en Jan Sironde

toevallig was zijn vader ook al zaakwaarnemer van de bond.

Ook na de oorlog was Jan van Lochem daar verantwoordelijk voor de boekhouding. Hij werd bijgestaan door Jo Rademaker (Dina Johanna Rademaker *04-09-1917). Dit jongere zusje van Derk werd aangesteld voor het nodige typewerk, iets wat Jan niet kon en waarvoor hij trouwens ook te eigenwijs was. Op de werkvloer waren in die tijd Bertus Bruil, Herman van Westerhuis en Anton Kamperman verantwoordelijk voor de malerij en de uitgifte van goederen. Derk Ansink, woonachtig aan de Vragenderweg, was bezorger. Hij reed met de vrachtwagen langs de boeren om de bestellingen te bezorgen. De boeren die lid waren van de vereniging konden hun producten aanbieden bij de bond. Hierna werden die verwerkt of verhandeld. Men kon voor de verhandelde producten in ruil kunstmest of andere landbouwstoffen terug krijgen. Daar werkte ook Hennie Sironde-Berendsen, geboren op 19-9-1937, dochter van postbode Nol Berendsen en Henrika van Lochem. Zij zou de opvolgster worden van Jo Rademaker als hulp in de boekhouding van de coöperatie. Na de lagere school, doorliep ze het Voortgezet Lager Onderwijs (VGLO-school aan de Dijkstraat) een opleiding waarbij vooral de huishoudelijk taak van de vrouw benadrukt werd. Het was de voorloper van de huishoudschool begin jaren vijftig.

In 1953 werd ze aangenomen als hulp in de boekhouding bij de coöperatieve landbouwvereniging. Ze werd door Jo Rademaker gewijs gemaakt in de dagelijkse werkzaamheden en verantwoordelijkheden als hulp in de boekhouding. Zo was daar het nodige typewerk, de winkel waar klein gereedschap en kleding werd verkocht en de bezorging van zaden per fiets. In de eerste periode wist Hennie nog niet eens het verschil tussen een bintje en een aardappel. Pas toen de heren regelmatig hierover een grapje hadden gemaakt en Hennie de lol er ook wel van in had gezien, ging dit ook over. Ook maakten Jan van Lochem en Derk Rademaker vaak misbruik van de werklust van de jonge Hennie tijdens het middaguur: de één

ging naar huis om koffie te drinken en een Hofnar Bouquet te roken, de andere ging naar de Coöperatie (COOP) aan de Driehoek om daar de lunch te nuttigen. Met één oogopslag werd dan even opzij gekeken en gezegd: "Te holt de boel toch wal in de gaten of neet dan."

Ook op zaterdag werd er gewerkt van acht tot één uur. Maar doordat Hennie op zaterdag eerst van moeder naar de markt moest, kwam ze vaak verlaat op het werk. Na weer een opmerking van Derk Rademaker over het te laat komen, was Hennie het zat. Ze zei: "*Ku'j niet wieter dan zonder mi-j? Er is toch wark zat!*" Verbaasd liep Derk door, niet verwachting dat hij een antwoord als dit terug kreeg. Natuurlijk lag de toekomstige carrière van Hennie Berendsen niet bij de coöperatieve landbouwvereniging maar was zij de beoogde opvolgster van haar moeder in het café Van Lochem aan de Broekboomstraat. Vanaf 1958 begon zij met het behalen van het horecadiploma. Dat zij in 1959 wist te halen met een tien voor boekhouding. Ze trouwde met Jan Sironde *11-9-1930 datzelfde jaar, en wist nog net in twee weken tijd haar opvolgster Annie Lensink geboren op 14-9-1941 (later gehuwd met Wim Lubbers) bij de coöperatieve landbouwvereniging in te werken¹.

Annie had net als Hennie de huishoudschool gevolgd en was nadien werkzaam thuis op de boerderij. Ze kwam als 18-jarige het tweetal Derk Rademaker en Jan van Lochem op het kantoor vergezellen. Via Bernard Lensink (Vosdijk) die in het bestuur van de landbouwvereniging zat, kwam ze aan het kantoorbaantje. In de korte periode dat Annie op de bond werkte (vanaf 16-11-1959 tot 31-12-1960) heeft ze goede en leerzame herinneringen. Vooral Jan was een soort mentor voor haar. Annie kwam met de fiets uit Vragender en zette die voor het kantoor. Na de middag kwam die fiets in de zon te staan en Jan zei dan tegen Annie: "*Deerne, dat is slech veur de bende.*" "*O dat völt wal met*", zei Annie. Jan ging naar buiten, sleepte de fiets in de schaduw en mopperde: "*Dee jonge vrouwleu mot nog völle leren.*"

¹ Met dank aan Annie Lubbers-Lensink

In die eerste periode ging er natuurlijk ook wel eens wat mis. Toen bleek dat Annie een vrachtbon verkeerd had ingevuld, liep Derk Ansink (bezorger en vrachtwagenchauffeur) op hoge poten naar het kantoor. Hij vertelde luid en heftig dat ze een stommerd was. “Schrik maor neet”, zei Jan van Lochem “den Derk hef hier op ’t kantoor niks te vertellen.” Rademaker werd op de hoogte gebracht en Derk moest excuus aanbieden. Een jaar later kreeg Annie verkering met Wim Lubbers. Ze kwam erachter dat Derk een oom van hem was. “Oké”, zei Annie, “dan zeg ik nu netjes ome Derk.” Naast Derk was er nog een tweede chauffeur in dienst, Jan Hillen die op een dag de politie achter hem aan had zitten. Tussen de bond en het huis van Boekelder (nu de Chinees aan de Aaltenseweg) had je nog een inrit zitten. Jan nam een ruime bocht met zijn bestelauto en veel te zwaarbeladen aanhanger. En voordat de politie het in de gaten had, koos hij via de Vragenderweg het hazenpad.

Met zo’n jonge meid op kantoor nam de klandizie ook toe. Het was Jan van Lochem al opgevallen dat overbuurman Bennie Dammers regelmatig voer kwam bestellen. Hij zei tegen Rademaker: “t Völt mien op dat hee vrogger één keer in de wekke kwam en tegenwoordig kump he dree keer in de wekke met de kroewagen voer halen.” “O”, zei Derk, “hee zal ’t wal gezellig vinden, maor ik wet zeker dat hee néét veur ow hier kump.”

Voor de malerij waren Bertus Bruil en Herman van Westerhuis verantwoordelijk en voor de bediening van klanten en bestellingen, liep Johan Hiddink rond. Het kwam vaak voor dat mensen op goed vertrouwen en uiterlijk goederen haalden bij de bond. Maar uiteindelijk moest de rekening wel betaald worden. Iets wat soms wel eens tot een onduidelijkheid kon leiden. Zoals die ene keer toen Jan van Lochem bezig was bonnen op rekening in te boeken: “Annie, ik heb hier een bonne van ’een

baal stro op rekening veur Sikkenhuus Diekstroate. Kun i-j ow nog herinneren hoo of d’r den uut zag?” “Effen denken, jao den man was mager en praoten zo ondudelijk deur de neuze.” “O”, zegt Jan, “ik wet ‘ut al, Bernhard

Foto 8 Twee werknemers uit de malerij. Links zien we Bertus Bruil toen woonachtig aan de oude Winterswijkseweg nr.22. Rechts is Herman van Westerhuis hij woonde aan de Aaltenseweg nr. 87, het huis met het ronde dak. De opname dateert uit 1960 en komt uit de film Lichtenvoorde van de harmonie St.-Ceacilia.

van ’t zékenhuus.” Annie verbaasd: “Wat mot den Bernhard met ne baal stro in ’t zekenhuus?” “Gewoon”, zegt Jan, “veur zien varken. Alle aoverschot uut de keuken breg Bernhard naor zien hok en dat varken vundt dat donders lekker.” Eind jaren vijftig ging het wat minder met de bond. Eén van de redenen was, dat boeren vaak de rekeningen te hoog op lieten lopen. Men kreeg in die tijd als boer nog geen krediet bij de bank. Ging het iets minder goed, dan stonden ze dikwijls in het rood bij de bond. Het bestuur van de coöperatie bestaande uit de reeds genoemde Bernard Lensink van de Vosdijk, Hendrik Ansink van het Brook, Hendrik Olbach van de Huttendijk en Bernard Doornink moesten er op toezien dat alles wel volgens de regels verliep. Een mooi voorbeeld weet Annie hierover te vertellen. Er kwam een vrouw midden in de zomer eierkolen bestellen. De meeste boerderijen waren in die tijd nog niet aangesloten op het gas of elektrisch. De eierkolen waren in de zomer goedkoper dan in de winter. Jan van Lochem riep haar even bij zich en zei: “Ik kan ow wal begriepen, maor

de veurege levering he'j ook nog neet betaald." Waarop de vrouw antwoordde: "Aover veertien dage kriege wi-j weer kinderbi-jslag."

"Dat zal wal" zei Jan, "maor i-j komt er nooit met hier." Het werd wederom genoteerd en het restbedrag bleef weer op de kerfstok staan.

Zo had de bond te veel wanbetalers en ook werden er grote hoeveelheden verkeerde goederen ingekocht. Dit alles leidde tot de komst op 12 juli 1960 van de heer D. Klein Bleumink, directeur van de CLV 'Ons belang' van de buurtschap Linde bij Vorden. Hij werd waarnemend bedrijfsvoerder op de bond aan de Aaltenseweg. Derk Rademaker werd ontheven uit zijn taak, en alles kwam in een stroomversnelling. Al snel werd duidelijk dat de bond een fusie aan moest gaan met de CBTB in Winterswijk. Jan kwam daar te zitten op de administratie en Annie kreeg een baantje bij de Boerenleenbank in Vorden. Na een jaar in Vorden te hebben gewerkt, krijgt ze een aanstelling op de Raiffeisenbank in de Dijkstraat in Lichtenvoorde.

Op 31 december 1960 werden de deuren gesloten van de Chr. Coöperatieve Landbouworganisatie afdeling Lichtenvoorde. Nadat het al enkele jaren had leeggestaan kreeg het pand in 1964 een nieuwe bestemming. Onder leiding van pater Van Minderhout en Harry van Eeten (secr. NKV) wordt het gebouw omgetoverd tot een onderkomen van het r.-k jongerenwerk¹.

In 1970 gaat het bericht dat het pand gesloopt moet worden om ruimte te maken voor nieuwbouw. Officieel is het dan nog in bezit van de Coöperatieve landbouwvereniging C.B.T.B Winterswijk die een klein gedeelte

ervan gebruikt voor opslag van goederen. Het kantoor waar Jan van Lochem en Annie Lensink zaten werd in die tijd gebruikt door de

Foto 9 De sloop van de boerenbond en de voormalige woning van J.H. Ansink Aaltenseweg 19 en 21 in 1980. Collectie Benno van Lochem

Paulusstichting, en door de administratieve afdeling van de Hameland. Lang heeft het pand leeggestaan tot het in 1980 werd gesloopt. De grond werd aangekocht door supermarktketen Elka die hier een nieuwe winkel, met appartementen bouwde. Daarna kwam er de Edah en nu runt de Action er een winkel.

Foto 10 Aaltenseweg 2018. Collectie Vereniging oudheidkunde Lichtenvoorde

¹ Roomse Herrie stichting burens plicht 2007

Tot slot

Was er in Lichtenvoorde nu ook een CBTB? In mijn zoektocht tussen allerlei oude kranten viel mijn oog op een jaarvergadering van de C.B.T.B afd. Lichtenvoorde. Het gaat hier om een verslag van 27-2-1939 uit de Aaltense Courant. Hieronder volgen eerst enkele stukjes uit dit verslag en nadien kom ik met mijn bevindingen en mijn vragen aan u als leden van de Vereniging voor oudheidkunde Lichtenvoorde.

Aaltense Courant 27-2-1939:

'Vrijdagavond hield de afd. Lichtenvoorde van den Chr. Boeren en Tuindersbond in de consistorie der Geref. kerk haar jaarvergadering. Onder leiding van voorzitter D. Houwers werd de vergadering geopend met een gebed en een Psalm 81:12. In zijn openingswoord merkte hij op dat dit de vijfde jaarvergadering was en zodoende een lustrum was. In het kort gaf de heer Houwers de toestand op landbouwgebied en de heersende mond en klauwzeer die al menig veestapel heeft doen inkrimpen. De scr. H.J. Mateman las de notulen voor, het ledental bleef op peil die 36 personen bedroeg. Wel moest afscheid genomen worden van lid G. van Lochem die was overleden. Uit het verslag van penningmeester W. Luiten bleek een batig saldo over het afgelopen jaar te zijn. De bestuursverkiezing had tot resultaat dat de heren D. Houwers, H.J. Mateman, W. Luiten en H.W. Heusinkveld allen werden herkozen als bestuurslid. Spreker die avond was B.H. van Lochem uit Winterswijk, provinciaal bestuurslid van de C.B.T.B. Hij had het over de crisismaatregelen en landbouworganisatie in het algemeen.'

De Chr. Coöperatieve Landbouwvereniging Lichtenvoorde had dus nog een kleiner broertje. Of deze leden van de gereformeerde gemeenschap voor 1934 ook lid

waren van de Lichtenvoordse boerenbond, is mij niet geheel duidelijk geworden. Misschien waren ze wel meer georganiseerd richting de landbouwvereniging van Barlo, die een filiaal was van Aalten, en haar opslag had in de loods bij de Domme Aanleg. In ieder geval waren de heren H.W. Heusinkveld en D.H. Houwers ook actief in het verenigingswerk van Barlo. Oorspronkelijk hoorde gereformeerd Lichtenvoorde kerkelijk bij Aalten, zo was het altijd geweest¹. Het regelmatig bezoeken van de kerk in Aalten zorgde voor veel uithoudingsvermogen, vooral in de winter. Als het lichaam het niet toeliet de afstand te lopen of later te fietsen, was men gedwongen thuis te blijven. Vanaf 1931 is de roep om een eigen kerkgebouw gegroeid en wordt er hard gewerkt aan een inzameling om het nodige geld bijeen te brengen. Voor fl.1400,- gulden wordt een stuk bouwgrond van de familie Jaartsveld gekocht aan de Nieuwe Maat en voor 4022,40 gulden wordt de kerk in 1933 gebouwd. De gereformeerde gemeente Lichtenvoorde was een feit. En deze jonge gemeente zocht naar een eigen identiteit, een eigen verenigingsleven en daar hoorde ook een boerenbond bij, de CBTB. Die

Foto 11 De zadenhandel Heusinkveld, aan de Patronaatsstraat op nr. 14. Het pakhuis is destijds afgebroken voor de bouw van de Franciscanerhof in 1983/84. Collectie beeldbank Saet en Cruyt Enkhuizen

moet in 1934 opgericht zijn, aangezien de bond blijkens het verslag zijn vijfde jaarvergadering in 1939 hield. Aan de aanwezigheid van provinciaal bestuurslid B.H. van Lochem blijkt

¹ Tijd die we ons gunden Gereformeerde Kerk Lichtenvoorde 1933-2007 door Erik Schokkin.

wel dat zij ook landelijk waren aangesloten bij de organisatie. Met een eigen bestuur.

Helaas is het bij dit ene verslag gebleven, dat ik in vier jaar speurwerk heb gevonden. Hoe het nu verder ging met deze bond, is mij geheel onduidelijk. Het boekwerk van Erik Schokkin 'Gereformeerde Kerk Lichtenvoorde 1933-2007' vertelt ons ook niet veel meer. Alleen wordt er nog een keer vermeld de jaarlijks terugkerende busreisjes voor de kinderen inclusief speeltuin tussen 1956 en 1960, die georganiseerd werden door de CBTB. Dus ook na de oorlog heeft die bond nog bestaan!

Ook de naam Heusinkveld verradt ons natuurlijk wel wat. Was dit familie van zadenhandel Heusinkveld in de Patronaatsstraat? Had de CBTB daar zijn opslag?

Wie zaten er in het bestuur na de oorlog? Of was de bond toen al een dependance van de CBTB in Winterswijk, waartoe de Chr. Coöperatieve Landbouwvereniging na 1960 ook behoorde?

Dit zijn vragen waarmee ik blijf zitten, maar die ik in de toekomst hopelijk weet te beantwoorden. Als u nadere informatie heeft, wilt u mij dan bellen (06-48463231) of mailen bennovanlochem@lijbrandt.nl.

Fiscaal probleem anno 1634

Door Martin Huinink

Maakt de fiscus het ons nu ook nog wel eens lastig, een groter belastingprobleem hadden de burgers van Lichtenvoorde in 1634. Ze dreigden dubbele belasting (pondschatting) te moeten betalen, omdat niet duidelijk was aan wie ze die belasting moesten betalen. Twee broers, graven van Limburg-Stirum, eisten ieder dat Lichtenvoorde aan hen zou betalen. Het bestuur van het graafschap Zutphen nam uiteindelijk de beslissing wat zou moeten gebeuren.

Joost van Limburg Stirum, graaf van Limburg en van Bronckhorst, heer van Stirum, Wisch, Borculo en Lichtenvoorde en banierheer van Gelre en Zutphen, bepaalde in 1618 in zijn testament dat zijn oudste zoon Herman Otto de heerlijkheid Borculo zou erven. De tweede zoon, Georg Ernst, zou Wisch en Lichtenvoorde erven. Joost overleed in 1621. In 1626 kwam een boedelscheiding tot stand en werd Lichtenvoorde toebedeeld aan Willem Frederik, een andere zoon. Deze Willem Frederik was ongehuwd en kwam in 1635 te overlijden. Lichtenvoorde kwam toen alsnog in het bezit van Georg Ernst van Limburg-Stirum, heer van Wisch.

Maar dat dit alles wellicht niet zonder slag of stoot ging, is misschien af te leiden uit de omstandigheid dat in 1634 zowel Willem-Frederik, heer van Lichtenvoorde, als ook zijn broer Herman Otto, heer van Borculo, bij de inwoners van Lichtenvoorde aandrang op het betalen van de pondschatting, een soort grondbelasting.

Herman Otto van Limburg-Stirum, heer van ondermeer Borculo (1592-1644) Foto: Wikipedia

Gelderland omvatte het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen. Het hertogdom Gelre bestond aanvankelijk uit drie delen, de kwartieren van Roermond, Arnhem en Nijmegen. Het vierde kwartier van Gelderland was het

graafschap Zutphen. Gelre en Zutphen waren met elkaar verenigd onder Hendrik I (1117-1182), de zoon uit het huwelijk van Gerard II van Gelre en Ermgard van Zutphen.

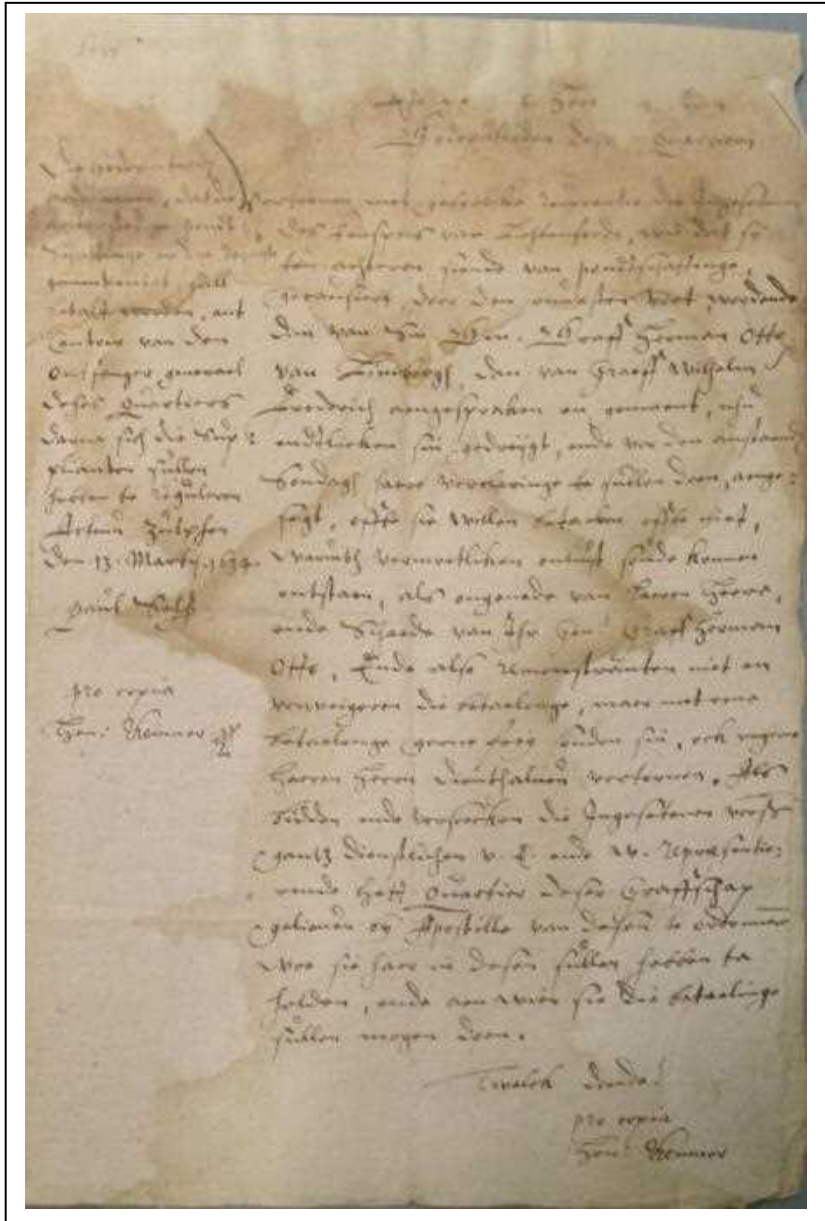
Het kwartier van Roermond bleef in het begin van de 80-jarige oorlog trouw aan de koning van Spanje, zodat Gelderland vanaf die tijd in feite nog maar drie kwartieren had.

Lichtenvoorde maakte deel uit van het kwartier van Zutphen. Toen twee graven betaling van de ponschatting verlangden, wendden de inwoners zich tot de gedeputeerden, het bestuur van het kwartier van Zutphen, met de vraag wat zij moesten doen.

Paul Sels (1605-1660), secretaris van de gedeputeerden van het kwartier van Zutphen, liet schriftelijk weten wat de gedeputeerden hadden besloten. Aan de ingezetenen van Lichtenvoorde werd meegedeeld dat zij de belasting konden betalen aan het kantoor van de ontvanger-generaal van het kwartier van Zutphen.

Hun brief aan de gedeputeerden en de reactie daarop van Paul Sels zijn beide bewaard gebleven in een door de Lichtenvoordse gerichtschrijver H. Kemner gewaarmerkt afschrift. Hieronder staat de originele tekst van 1634 met daarnaast de ‘vertaling’.

Het origineel bevindt zich in het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers te Doetinchem. Het is gedigitaliseerd en is te vinden op <https://www.ecal.nu/>
 Archief titel: Plaatselijk bestuur van de Heerlijkheid Lichtenvoorde Toegangsnummer: 0116 -01 Register houdende resoluties van de geërfden, 1630 – 1707.

Verzoek en bericht betreffende de ponschattingen.

Verzoek van de inwoners van Lichtenvoorde aan [.....] inzake de bijdrage

Aan de weledele heren gedeputeerden van dit kwartier, leggen met gepaste eerbied de ingezetenen van het kerspel van Lichtenvoorde voor, hoe zij achterstallig zijn met het betalen van de ponschatting als gevolg van onduidelijkheid, omdat zij dan weer worden aangesproken en gemaand door zijne genade graaf Herman Otto van Limburg en dan weer door graaf Willem Frederik.

En dat zij nu uiteindelijk ook zijn gedreigd en dat hun is aangezegd om voor aanstaande zondag te verklaren of zij willen betalen of niet, waaruit vermoedelijk ongemak zou kunnen ontstaan door ongenade van hun heer en schade vanwege zijne genade graaf Herman Otto.

En dat verzoekers niet weigeren te betalen, maar dat zij graag met één betaling bevrijd willen zijn en deswege hun heer niet boos willen maken.

Daarom vragen en verzoeken voornoemde ingezetenen u, vertegenwoordigers van het kwartier van dit graafschap, schriftelijk te verordnen hoe zij zich in deze zullen hebben te houden en aan wie zij deze betaling zullen mogen doen. Hetwelk doende

Voor afschrift,
Hen. Kemner

De gedeputeerden ordonneren dat de achterstand in ponschatting in het verzoek genoemd, zal worden betaald aan het kantoor van de ontvanger-generaal van dit kwartier, waarnaar de verzoekers zich zullen hebben te richten.

Gedaan te Zutphen, 13 maart 1634
Paul Sels

Voor afschrift
Hen. Kemner

Request neffens Apolstill van die pondtschattinge

Req.te van die van Lichtenvoorde aen [.....] omtrent die contributie

[Ahn...e..... Here..Gedeputierden dese[s] Quartiers

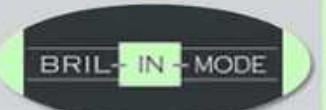
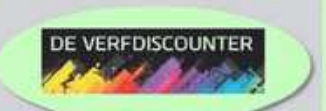
Vertoenen met geborlike reverentie die ingezetenen des kerspels van Lichtenfoorde, wie dat sij fan achteren siende van ponschattinge gecausiert, door den onvasten voet, wordende die van sin Gen. Graf Herman Otto van Limborgh, dan van Graaff Wilhelm Frederich aengesproken en gemaent, nhu endtlichen sin gedreijgt, ende vor die anstaande sondagh haere verclaringe te sullen doen, aengesegt, offte sie willen betaelen offte niet, waaruith vermoetliken onlust soude konnen ontstaan, als ongenade van Haeren Heere, ende schade van Ihr Gen(ade) Graf Herman Otto, ende also remonstranten niet en verweigeren die betaeling, maar met eene betaeling gerne freij souden sin, ook weigeren Haeren Heer dienthalve vertornen. Als bidden ende versoeken die Ingeseteren vors(eid) gantz dienstliken Ue(delen) en [..] repraesentierende hett Quartier deser Grafschap gelieven bij Apostille van desen te ordonner(en) wie sie haar in desen sullen hebben te holden, ende aen wie sie die betaalinge sullen mogen doen. 't welck doende

pro copia
Hen. Kemner

De gedeputierden ordonneren dat die achterstand in pondtschathinge in die requeste gementioniert, sall betaelt worden, an 't cantoir van den ontfanger generaal deses quartiers darna sich die supplieinten sullen hebben te reguliren

Actum Zutphen,
den 13 Martij 1634
Paul Sels

pro copia
Hen. Kemner

Hallo **JUMBO**
Bennink
 Van Heijdenstraat 17, 7131 CA, Lichtenvoorde
 Telefoonnummer: (0544) 39 30 40

